

Осии Гермайзе

З РЕВОЛЮЦІЙНОЇ МИНУВШИННИ КИЇВА

Конференція Українського студентства
у Київі в 1911 р.

Український студентський рух на початку ХХ ст. безперечно становить собою цікаве й важливе явище в історії українського громадського руху взагалі. Студентський рух був об'явом ширення ідеї національного відродження в масах, знаменував цей рух зростання популярності української ідеї та формування свідомості й хотіння до творення української культури. Рух українського студентства цієї доби підготував кадри громадських та революційних діячів на Україні.

Що до ясності політичних вимог, студентський рух відбив на собі всі впливи загального політичного розвитку на Україні. Ми бачимо, як увесь час українське громадянство борсається в путах культурництва, аполітизму й літературного лібералізму. На то були об'єктивні умови, тут не місце про них багато говорити, але ті самі об'єктивні умови, що творили ідеологію українського руху, часто вбираючи її в шати романтичного безсилля або аполітичного, і через те мало-життєвого, культурництва, — відбилися й на характері студентського руху.

В ньому бачимо ми і яскраво виявлене культурництво, що часто собою затемнювало бажання й порив до політичної акції й боротьби, і невизначне співчуття, мало виявлене на ділі, всім «ліберальним» та «опозиційним» групам. Але студентський рух мав усі дані виявляти свої прагнення більш радикально, аніж могло і хотіло це зробити «старе громадянство». Поскільки студентство в дореволюційний (1905 р.) період і після революції грало ролю найбільш неспокійної інтелігентської групи в Росії і поскільки саме в студентській масі формувалися головним чином нові радикальні, соціалістичні теорії й організувалися революційні заходи, — українське студентство також ішло попереду, в авангарді всього українського громадянства, різко пориваючи із пережитками громадських настроїв, що створювались в тихих, бездіяльних закутках старого українофільства або на «консервативно» одмежованій від живого діла патріотичній українській «печі», що про неї уціпливо писав ще Вол. Самійленко (Сивенький). Згадаємо хоч би відомий розрив кінця 90 р., що зробило українське студентство із старими українофілами.

Студентство в ту пору стало групою, де з'являлись нові ідеї, творились нові організації, починалось нове діло й нова робота.

Наприкінці ХІХ ст. українське студентство доходить сталих форм організації. Студентські «громади» одбувають в 1898 р. свій перший з'їзд і в наступному 1899-му з'їздяться на другий. Завдання на цих з'їздах висовуються цілком культурницькі і заявляються симпатії до боротьби за «вселюдські ідеали», то-що. Але кількома роками пізніше українське студентство втягується в потужний соціалістичний рух, що починається на Україні і прибирає організаційні форми Революційної Української Партії. Цілі громади українського студентства, як от приміром київська, пристають до Р. У. П., являючись її партійною організацією.

Це не значить, що в громадах не лишилось культурницьких елементів; вони ще оставалися, але провід переходив до соціалістичних елементів, і ці елементи старалися поєднати політичну роботу на

соціалістичному ґрунті з роботою українського культурницького характеру.

По революції 1905 року бачимо, що в студентських українських громадах так само, як і раніше, в попередні роки, провід належить соціалістичним і навіть соціал-демократичним елементам. Обсерватор українського життя журналу «Україна» в 1907 р. (кол. «Кіевская Старина») ось що писав про рух українського студентства:

«Українське студентство скрізь виявляє певні ознаки рухливості і тенденції до організованої діяльності в межах університету. Засновуються і партійні студентські громади і безпартійні. Одні ставлять своєю метою культурні і національно-просвітні завдання. Інші, не обмежуючись цим, хочуть розширити межі своєї діяльності і провадити її в певному програмному напрямку, відповідно до того чи іншого світогляду. За останній рік... українське студентство починає відігравати досить поважну роль в житті університетському. Особливо це треба сказати про українських студентів київського університету. І як серед політичних партій ледве чи не найбільш організованою й діяльною партією являється партія українських соціал-демократів, так само організовано й найбільш активно виступають вони і в мурах університету. Власне кажучи, коли й можна говорити про якусь українську студентську організацію міцну і впливову, то доведеться говорити тільки про укр. соц.-дем., інші організації або незначні кількістю своїх членів, або перебувають ще в процесі ембріонального існування, або роблять перші кроки до того, щоб із стадії ембріона стати справжньою організацією»¹. І далі: «найбільше життя, ініціативи і інтересу до національних українських справ, а також і наукової підготовки до розв'язання національної проблеми помітно в українських соц.-демократичних студентських організаціях. Це видно хоч би з того, що здебільшого з ініціативи укр. соц.-дем. відбуваються по університетах зібрання, реферати і доклади по питаннях національного характеру. Щасливими дискусантами в них виступають також члени цих організацій, як це було, напр., в Петербурзі, Дорпаті, Харкові і останніми часами особливо успішно в Києві. В загальному українських справах, як, напр., в справі про заснування українських кафедр при київському університеті, ініціаторами і проводирями українського студентського руху явилися також українські соціал-демократи, поставивши це питання на цілком демократичний ґрунт і зв'язавши його з інтересами української продукції, класової боротьби українського пролетаріату та політично-національної свідомості українських народніх мас»².

Автор цитованих рядків був правий, констатує як інтенсивність українського студентського руху, так і провідну роль в цьому соціалістичних, зокрема—соціал-демократичних груп.

Українське студентство саме в ці роки починає велику акцію за введення українських кафедр в університеті.

¹ «Україна», 1907, кн. IV, «З українського життя», с. 30.

² Ibidem, с. 31.

Помалу намічається потреба і в організаційному усталенні життя студентських організацій. Резолюції студентських з'їздів 1898 і 1899 рр. були занадто старими, мало підходящими для нових умов роботи, до того-ж за десяток років їх успіли ґрунтовно позабувати. І от р. 1908 в Кіїві складається нова перша, як вона себе звала, конференція українського студентства, що піби наново розпочина організацію, надаючи українським громадам певної програмовості⁶ їхній, переважно національно-культурній роботі.

Історія скликання цієї конференції знаходиться в тісному звязку з боротьбою за українські катедри, що її розпочинає студентство кіївського університету з осені 1907 року. Ця боротьба, маючи звязки своєї організації в конспіративних студентських угрупованнях, вноситься на легальний ґрунт. Студентство подає відповідні петиції до університетського начальства; разом з тим в пресі цей рух піддержується підписами студентства, що збираються не тільки в Кіїві, а й по всіх університетських містах Росії, де тільки було українське студентство. Боротьба за катедри звязала кіївське студентство з українськими групами академічної молоді в інших містах, і ці звязки дали змогу кіївському студентству скликати оцю першу конференцію українського студентства. Її організаторами, активними учасниками і керівниками були тодішні кіївські студенти: С. Т. Веселовський (голова конференції), А. І. Лещенко. З інших учасників конференції треба згадати Товкача, Котеленець та інші.

Наведемо резолюції цієї, мало знаної української студентської конференції, яка розпочинає собою нову сторінку українського студентського руху.

«Перша... українська конференція,—читаємо ми в постановах її,— вислухавши звітлення делегатів що до діяльності українського студентства на місцях і з'ясувавши на підставі цього матеріялу, а також оцінки моменту сучасне становище українства, памітила чергові завдання української молоді і винесла такі резолюції:

1. Перед Українським народом і найбільше перед шкільною його молоддю стоїть ще не вирішена справа з націоналізацією школи. Така справа не може бути вирішена на користь недержавних націй без найзавзятішої і може довгої боротьби. Неминучий хід історії вимагає від українців як-найенергічніш готуватись до неї і зробити все залежне від їх, щоб вийти з цієї боротьби переможцями.

Але-ж українське студентство тільки тоді може сподіватись на успіх своїх названих домагань, коли само буде політично і національно свідомим і організовано буде боротись за них, раціонально використовуючи всі події життя в своїх цілях—тому-то перша загально-студентська конференція визнає необхідність провадити політику, спільну всім недержавним націям, але, звичайно, цілком пристосовану до місцевих умов, до потреб українського народу і з одного боку, що до українського студентства, визнає за потрібне перш за все:

1) поставити як-найширше справу з рефератами (рефератні комісії, гуртки для вивчення мови, бібліотеки і т. ин.);

2) організувати бюро, яке по змозі інформує окремі громади про життя других громад і подає відомості що до рефератів;

3) концентрувати українські студентські сили на території України (агітація в цьому напрямкові серед учнів вищих і середніх шкіл, а особливо організація матеріальної допомоги по вищих школах на Україні);

4) організувати при громадах як-найкраще матеріальну допомогу (позичкові каси, добродійні товариства, стипендії, премії і т. п.), щоб таким робом притягти до себе ширші маси несвідомого українського студентства;

5) організувати українську молодь середніх шкіл, засновуючи відповідні гуртки по всіх середніх школах на Україні, які-б об'єднувались в загально-українську спілку учнів середніх шкіл (тут слід за перший крок вважати відозву);

6) заснувати окремий студентський орган, але тим часом визнати можливим обмежитись організацією окремого відділу при існуючих українських часописах.

З другого боку, що до політики серед загалу студентства, конференція зазначає конче потрібним:

1) брати як-найжвавішу участь в житті студентства (його центральних органах і т. ин.), щоб, обстоюючи його інтереси, здобувати собі в очах студентства (як це роблять інші організації) як-найбільший авторитет, і, таким чином, мати змогу оперти свої домагання на сили всього студентства (виступи, забастовки);

2) при всякій нагоді виносити і принципіально обстоювати свої домагання (особливо що до національної школи взагалі, і заведення катедр з українознавства зокрема), виставляючи відповідних промовців, а також як-найчастіше вряжувати перед широкою аудиторією реферати з дискусіями по національному питанню;

3) одрізняти свої домагання від домагань загально російських і витрачати свої сили по змозі на свої справи;

4) дбати про те, щоб українці зайняли по вищих школах на Україні те місце, яке їм належить, зважаючи на етнографічний склад населення;

5) звернути особливу увагу на ті недержавні нації на території України, які можуть бути нашими співниками.

II. Зважаючи на тяжке становище української преси, котра мало поширюється завдяки легковаженню українським громадянством, і визнаючи надзвичайну вагу преси в житті і культурному розвитку кожного народу, а нашого особливо, через що і у нас преса не може бути ділом тільки окремих одиниць, а мусить бути справою всього суспільства, конференція вважає необхідним вжити рішучих засобів для її поширення, а власне:

1) заснування відповідних гуртків серед учнів вищих і середніх шкіл для ширення української преси (відповідні реферати, планомірне ширення української преси в народі, відомості про «товариство допомоги» українській пресі у Києві).

2) ширення преси за певний ⁹²/₁₀₀ на користь позичкової каси громади;

3) кожен громадянин мусить придбати приватні трьох передплатників.

III. Визнаючи, що тільки власна національна культура може цілком забезпечити всякому народові всесторонній і гармонійний розвій всіх його духовних і матеріяльних сил—бо лише тоді можна уникнути того ненормального стану речей, при якому культура пануючих націй розвивається в значній мірі коштами і силами пригноблених націй. і підкреслюючи, що головною підвалиною всякої культури являється наука, де українцями майже нічого не зроблено, конференція визнає необхідним як-найширшу організацію наукової праці по всіх паростях сучасної науки, а саме:

1) організувати наукові гуртки під проводом свідомих преподавательських сил і по їх спеціальності;

2) закласти по російських наукових гуртках приватно філії з українців, щоб використати вищу школу і пануючі там наукові організації в цілях рідної науки;

3) скласти по всім галузям сучасної науки бібліографічні показники тих праць, що так чи инакше торкаються України;

4) систематизувати українську наукову термінологію;

5) науковій праці писати по українському і друкувати насамперед в українських наукових видавництвах.

IV. Позаяк інтереси широких народніх мас вимагають як-найскоршої демократизації освіти і популяризації науки, щоб освіта і наука перестали бути якимось виключним привилеєм пануючих верств і, з одного боку, дали-б змогу народнім масам опертись на наукові дані в боротьбі за краще існування, а, з другого, в значній мірі піднесли-б і національну самоповагу — то конференція визнає систематичну популяризацію науки і особливо прикладних знань (серії популярно-наукової літератури) найголовнішою потребою часу і одним з найважливіших обов'язків шкільної молоді.

V. За-для того, щоб український нарід, виборовши собі українську школу, мав змогу скористуватись з свого права,—конференція визнає необхідним:

1) підготовляти свідомий педагогічний персонал з самих себе;

2) завчасне вироблення шкільної термінології, підготовку відповідних підручників та інших педагогічних засобів, а також

3) підготовку спеціальними курсами до праці в рідній школі тих учителів, які цього бажають.

VI. Зважаючи на те, що конференції являються одним з найкращих способів обміну думками і досвідом окремих громад, що тільки на них при сучасних умовах може одверто і безпосередньо виявитися воля всього українського студентства в його цілому, і що на таких конференціях можуть спільними силами намічатись надалі шляхи спільної діяльності — перша українська загально-студентська конференція визнає необхідною організацію чергових конференцій.

а також екстрених. Що до останніх, то вони скликаються або-ж з ініціативи Центрального Бюро, або-ж з ініціативи кожної громади. В тім разі, коли бюро не погоджується з пропозицією громади що до скликання екстрених конференцій, воно мусить запитати всі громади».

Такі були постанови цієї, так званої першої студентської конференції. В р. 1909 у Львові знову скликається конференція. На неї прибули делегації від українських громад, як з міст на Україні, так і з міст по-за українських.

Буде до речі пригадати тут імена делегатів цієї конференції. Від київського студентства на конференцію приїхали С. Веселовський, В. Гришинський, від харківського—М. Гладкий, від українського студентства в Москві—М. Токаревський, від петербурзького—Вал. Садовський, Спигалевічева, Євген Неронович, Християновський та інші.

Конференція в результаті своєї роботи ухвалила такі резолюції: «Друга загальна студентська українська конференція, вислухавши звідомлення делегатів що до діяльності українського студентства на місцях і з'ясувавши на підставі цього матеріалу, а також оцінки моменту сучасне становище українства, намітило чергові завдання української молоді і винесла такі резолюції:

Конференція визнає, що громади, як організації, що об'єднують на міжпартійній основі демократичні елементи українського студентства, повинні керуватись в своїй діяльності такими принципами:

1) об'єднуючи демократичні елементи українського студентства, громади встановлюють політичний мінімум для вступу в свій склад;

2) звертають найбільшу увагу на національно-просвітну роботу;

3) в національно-просвітній і науковій роботі окрім історії і літератури українських найбільше зважають на економічні й соціальні науки і на ознайомлення з економікою України;

4) полем діяльності громад повинно бути насамперед студентство даної вищої школи;

5) в культурно-просвітній роботі по-за даною вищою школою громада зв'язується з відповідними інституціями;

6) з огляду на диференціацію українського студентства, конференція вважає необхідним існування поруч з громадами і студентських фракцій революційних і поступово-демократичних партій, і закликає студентство до енергійної участі, до енергійного підтримування українських політичних партій і культурно-просвітних організацій;

7) визнаючи всю необхідність боротися за право нашої мови,—конференція нагадує студентству, що воно повинно:

а) всюди боронити право своєї мови,

б) студіювати українську мову,

в) вживати її по цілому обшарові української території.

8) конференція вважає необхідним чергові конференції громад.

Конференція скликає П. І. Б. (Центральне Інформаційне Бюро),

призначаючи їх місце і час. На конференції закликаються представники громад і партійних студентських організацій»¹.

Ці резолюції обох конференцій вимагають де-яких коментарії. Всамперед, що до організації студентства.

Основною організаційною формою українського студентства визнається й ухвалюється міжпартійна громада, що являється організацією конспіративною і значить нелегальною. Але в багатьох вищих школах, особливо по-за межами України, а часто і в Києві, і в Харкові, студентство дістало змогу легалізувати свої громади, як організації так званого земляцтва, або установи для взаємної допомоги і т. д. Конференції рекомендували використовувати рішуче всі «легальні можливості» і засновувати громади або українські земляцтва чи навіть наукові українські гуртки всюди, де тільки була на те змога; але по-за легальними формами свого існування громада провадила і оту нелегальну роботу, що в першу чергу виявлялась в організаційному поєднанні всіх громад в даному місті і на території всієї Росії. Конференції лишали за кожною громадою цілковиту автономію, а органам, що поєднували роботу окремих громад, надавалося інформаційне значіння. Тому ці органи навіть називалися скромно: «Інформаційне Бюро». В кожному місті, де було кілька вищих шкіл і в них українські громади чи якісь інші товариства, мало заснуватися також і Інформаційне Бюро з представників кожної громади, спеціально делегованих. Інформаційне Бюро збиралося приблизно раз на тиждень, і тут корегувалася робота кожної громади, тут обмірковувалися спільні виступи, намічалася спільна лінія в загально-студентському і загально-українському житті. Розуміється, що фактично Інформаційне Бюро поволі в процесі своєї праці перебирало до себе функції органу керуючого, робилось комітетом організації громад, втрачаючи свій чисто інформаційний характер.

Всі громади об'єднували свою роботу в Центральному Інформаційному Бюрі. Львівська конференція обрала Ц. І. Б. з осідком в м. Києві.

Що до свого змісту, то резолюції обох конференцій тримаються на ґрунті пропаганди ідей українського відродження та культурницької праці. Але під цими культурницькими вимогами та постановами крився тепер трохи инший зміст, ніж це було в цілком культурницьких постановах студентських з'їздів 1898 і 1899 рр. Там в кінці XIX ст. культурництво виступало, як основна і закінчена мета громадської роботи. Культурництво власне й було там самою громадською програмою, вірніш—заміною цієї програми.

Через десять років культурництво вже виступає тільки як засіб, форма роботи, що має потягти за собою поглиблення й змінення самого змісту її. Народилися й багато років вже досить активно ви-

¹ Висловлюю щиро подяку шан. В. А. Ігнатієнкові, що зберіг рештки архіву студентських громад і дав таким чином змогу скористуватись текстом цих резолюцій.

являли себе політичні фракції українського студентства. Пройшла й увесь час тривала поміж тими фракціями боротьба за ідейну гегемонію над масою українського студентства. Громада в таких обставинах являлась немов нелегальною ареною для ідейно-політичного змагання й програмових шукань українського студентства. Виразно й цілком реалістично діячі студентських політичних організацій поглянули на ролю й завдання діяльності громад. Громада має відіграти ролю підготовчу, вона формує національну свідомість, провадячи культурно-освітню роботу серед своїх членів та боротьбу за інтереси української культури й науки. Політичні фракції користуються тим людським матеріалом, що пройшов первісну виучку в громаді. Отже при такому погляді на громади не вносились політичні вимоги в постанови громад, натомість вводилось тільки певне обмеження для вступу в громади, куди приймалися тільки «демократичні елементи», при чому, крім цього, установлювався й певний політичний мінімум, який заходив на право до «поступово-демократичних партій», беручи одначе в цілому курс на революційність.

Громади ставали немов своєрідним політичним блоком революційних і ліберально-демократичних груп українського студентства, вбираючи в свій склад навіть зовсім необроблений в політичному відношенні матеріал для його виучки й підготовки. І звичайно в такому становищі в діяльності громад багато надбуємо ми такого, що бува і не в'яжеться з тим, що в рядах громад були соціал-демократи і вони часто відігравали головну керуючу ролю в організаційному житті. Увесь час доводилось робити уступки загально-українському культурництву, і ця данина мимоволі приймала відтінок націонал-демократичного лібералізму.

Найкращою ілюстрацією фактичних настроїв, що панували в громадах, може служити її нелегальна література, її відозви.

Наведемо дві з цих відозв, що були видані київською університетською громадою на початку 1910—11 академічного року, про який головним чином і буде йти мова в нашій статті.

Перша відозва була видана на самому початку академічного життя в університеті (датована жовтнем місяцем) і звертається до широкого загалу українського студентства.

Ось її текст:¹

«Товариші! З недобрим передчуттям вступаєм ми в біжучий рік. Утиски і репресії над українським рухом ніколи власне не припинялись, але останніми часами вони все збільшуються, набувають особливої сили. На наші інституції просвітні сиплються заборони за заборонами, на наші часописи все частіше падають штрафи і конфіскації. І мимоволі встають перед нами сумні привиди 70-х, 80-х років.

¹ Правопис оригіналу заховуємо. Гектографовано на одному боці звичайного білого паперу. Під відозвою дата: «10/X 10 р.» і довгаста печатка: «Товариство Студенської Української Громади в Києві». Взято з Арх. Київ. Губ. Жанд. Упр., 1914 р., № 23 т. 2а. «О студенческом украинском кружке, именуемом Громада...»

Доводиться ждати найтяжчих утисків над усіма проявами нашого життя. Бо як тоді, так і тепер, панує реакція,—а реакція в нашій державі ніколи меж не знає.

Ми бачили, як широко роз'яснюються «свободи», як циркуляр топче закон, а «крамольним інородцям» доводиться зазнавати тяготу централістичного кулака, цього великого принципу російського урядування.

Між тим в народі і під гнітом правительствених репресій іде своє життя. Народ освідомлюється. Стає можливим заснування кооперативних товариств та інших економічних закладів, народів так необхідна тепер робота інтелектуальних сил, котра-б підняла його економічно і розвинула національно. Потрібна молода інтелігенція, котра могла-б боротися проти денационалізуючих заходів правительства, допомогла-б йому здобути свою національну школу, котра-б піднесла його добробут економічний.

Товариші! Ми повинні бути такими робітниками. Що-ж ми? Чи прислухаємось ми до голосу народу, чи готові стати в допомозі йому? Ні. Роз'єднані і дезорганізовані, зневірені й розбиті, ми одійшли од потреб живого життя. Охоплені академізмом, ми забули, що наше місце між народом, що нашої праці він вимагає.

Але, щоб бути приготовленим до такої відповідальної місії, нам самим треба самоосвіти, організованості, єднання, офіційна школа засліплена однобокою політичною тенденцією, нездатна допомогти нам в нашій пориванні до реальної практичної роботи.

І коли неможлива така самоосвіта в університеті—в тісних товариських гуртках здобуваймо її. Коли не дають організуватись легально—єднаймося в нелегальну українську громаду.

Не забуваймо про свою повинність перед народом! несім йому світло науки і знання!»

Поруч з цією відозвою до молодих студентів, київська університетська громада видала в тому-ж академічному році відозву до середнь-шкільної молоді, яку ми також наводимо тут. Ось вона:

«Товариші! Якась гірка іронія почувається в процесі нашого історичного життя. Героїчна минувшість, постійне змагання за волю, інтенсивна невинна боротьба релігійна, соціальна й політична, заповорожжя, козацтво, гайдамаччина і врешті повна пригніченість, неволя, повна національно-політична безправність. Сила ворожа подолала героїв, звязала (в тексті тут пропущено слово, *О. Г.*) і стала знищувати все, що витворив могутній дух народу, припинила вільний розвиток літератури, замість рідної освіти накиннула вчення чужою незрозумілою мовою. А інтелігентні круги нації зрадили народ, відцурались від нього, з легким серцем кинули його в темряві та занепаді, найнялися до послуг пануючої нації. Але не вся інтелігенція зрадила. Кращі її сини, що почували свій обов'язок оплатити довг народів, не зреклись його, не вважаючи на те, що на їх сипались репресії за репресіями, що заборонялось українське слово, що нахабно заявлялось, ніби «українського

народа нѣтъ, не было и быть не может». Кінець XVIII в. був початком народження нової української літератури, в 40-х роках XIX в. повстав на Україні рух громадсько-політичний. Національна свідомість ніколи не вмирала і в 40-ві роки вилилась в певні форми. В бажанні здобути правди і волі для свого народу злилися нащадок стародавньої старшини і пригнічений селянин, в Кирило-Методіївському братстві поруч Куліша, Костомарова, Білозерського працював і недавній кріпак, велетень нашого відродження, Т. Г. Шевченко. Рух останніх часів втворив народню сільську інтелігенцію і тепер—в результаті важкої невпинної роботи діло національного відродження стоїть на певному шляху. Ми маємо тепер свої газети, журнали, просвітні інституції, а за кордоном в Галичині наші брати вже здобули право вчитися українською мовою в нижчих, вищих і середніх школах.

Товариші! велике діло відродження народу вимагає як-найбільших сил. Ми кличемо вас ставати до праці. Добре пам'ятаючи слова Н. К. Михайловського: «мы вѣчные должники народа», ми можемо віддати йому довг тільки, стоячи на національному шляху, несучи йому світло просвіти його рідною мовою і змагаючись за його національні права, які разом з тим стають і соціальними. Дозуном нашої діяльності повинно бути: Україна.

Тому закликаємо вас, молодших товаришів своїх, до спільної роботи. Єднайтесь в гуртки, навчайтесь рідної мови, історії, готуйтеся до національної роботи. Хай не з пустими руками явитеся ви в Університет, де поруч з нами станете до більш активної праці. Чимало з нас прийшло до Університету зовсім не приготовані, навіть рідній мові гаразд не знаючи, важко було нам відчувати свою (пропущено слово, О. Г.).

Хай же не спітка вас така доля, — тому не гайте дорогого часу, вчіться і вчіть других, гуртуйтеся і приєднуйте до гуртків менш свідомих товаришів своїх, пам'ятайте, що в нашій справі дорога кожна жива душа.

Ми чекаємо вас!¹

Безконечною наївністю одгонить від цих відоzw кийського студентства. Почувається, що писані вони людьми, що сами недавно зійшли з гімназичної лави. Відоzw студентських громад попередніх років, особливо революційних, писані з більшим знанням політичних відносин і на них знати більшу політичну продуманість і влучку. Справді, писали відоzw молоді студенти, бо умови життя громади в

¹ Ibidem. В справі «Київ. Охр. Отд. за 1911 р. (№ 17, т. 2. «Объ арестѣ 3-го апрѣля конференціи представителей украинскаго студенчества») маємо переклад цієї відоzw на російську мову, зроблений жанцарями. Переклад цікавий тим, що дає курйозні свідчення, як саме жанцарські спеціалісти по українству розбиралися в українській мові В перекладі маємо: «Якась гірка іронія...» передано «какая» (замість ккая то), «в темряві та занепаді...» — «въ омутѣ и рабство...», «національна свідомість...» — «...освѣдомленность», Буковина названа Буровиною і т. т.

ті роки трохи ослабили інтенсивне політичне життя студентських фракцій, особливо в київському університеті.

У. С. Д. Р. П., фракція якої ще рік-два назад відігравала величезну роль у житті студентства київського університету, тепер занепадала. В Києві лишався гурток робітників і інтелігенти-одиначки. Про це знав навіть і київський охоронний відділ. Взимку 1910 року біля заводу Гретера і Криванека на Шулявці і на Софійській вулиці поліція підбрала прокламації, підписані київським комітетом української соціал-демократичної партії. На вимогу департаменту поліції вказати на осіб, що могли ті прокламації друкувати і розкидати, київська охрнка нічого не могла відповісти, і тільки, доставши через кілька місяців знову вимогу конче відповісти про злочинну організацію, охрнка, поробивши всякі «справки», дає таку відповідь: «свідній... (про життя У. С. Д.) не поступало и по свѣдѣніямъ агентуры названая організація въ настоящее время никакой жизни не проявляетъ, такъ какъ члены центрального комитета студентъ Николай Владимировичъ Поринъ изъ г. Кіева выбылъ 16 мая с. г. на дачу въ Плюты Кіев. губ., Левъ Іосифовичъ Юркевичъ скрылся изъ г. Кіева послѣ ликвидаціи названной организаціи въ г. Полтавѣ и въ настоящее время разыскивается».¹

Охрнка не помилялася, констатуючи досить сильне розбиття партій. В гуртках студентської інтелігенції Москви, Петербурга соціал-демократичні фракції були досить сильні, але в Києві, надто в університеті життя їх занедало і допіру відновлялося молодими, ще не вивченіми досвідченими силами.

Проте, в повідомленні охрнки було більше щасливого для неї угадування, аніж справжнього знання. Одночасно із таким точним повідомленням про склад центрального комітету партії, охрнка що називається попадала пальцем в небо, ведучи мову про студентський рух і про українських студентів. Напр., в списку арештованих 3 і 5 грудня 1910 р. студентів київського університету разом з іншими студентами зустрічаємо прізвище одного з активних українських соціал-демократів Якіма Міхуру.² Міхура грає в студентських розрухах 1910 року визначну роль, всім була відома його політична уєдєкєвська орієнтація, але охрнка всіх заарештованих студентів, в тому числі і Міхуру, валить в одну купу. «По негласнымъ свѣдѣніямъ» — писала охрнка — всі арештовані студенти «принадлежать къ студенческой фракціи социалистовъ-революціонеровъ».³

Про другого молодшого учасника студентського українського руху

¹ Арх. К. Охр. Отд. № 30. О распространеніи въ г. Кіевѣ нелегальной литературы.

² Яким Міхура, відомий в нелегальному житті під іменем Федора Кучерявого, — старий український соціал-демократ, що почав нелегальну працю ще з часів Р.У.П. В 1925 році під 1 травня убитий бандитами біля м. Лохвиці на Полтавщині, де на протязі революційних років був народнім суддею, членом президії Місцевої Ради і членом місцевого Виконкому.

³ Ар. К. Охр. Отд. 1910 р. № 7, т. 2, ч. 1.

О. Гермайзе, покараного за активну участь в студентському зібранні з приводу подій в Зарентуйській каторзі (самовбивство Сазонова) 4 грудня 1910 р. знаходимо в матеріалах охривки лаконічну і малозмістовну замітку, що він є «українській патріот» і разом з своїм товаришем Мих. Заривциним¹ «еще въ гимназиі вели противоправительственные разговоры».²

Охривка в дійсності мало знала про життя українського студентства, але в київському університеті воно саме через вказані вище причини слабо виявляло себе в політичному житті 1910—11 рр. Цей рік був особливо бурхливим. В-осени студентство робить не дуже велику, але показну, демонстрацію ліберально-конституційного характеру з нагоди смерті голови першої Державної Думи Муромцева, тоді врочисто відбувається традиційний виступ з приводу роковин смертної кари над Ст. Балмановим, трагедія в Зарентуйській каторзі (самогубство Сазонова) викликає особливо бурхливий протест, а услід за ним студентство організує низку демонстрацій і виступів, викликаючи смертю Льва Толстого.

Українське студентство в усіх цих виступах бере участь, але організаційно воно в тих роках не грає ролі. Навіть в загально-студентській коаліційній раді немає представників ні української громади, ні українських політичних фракцій. Коли названий Я. Міхура брав діяльну участь, як організатор і керівник виступів, то виступав він тут, як особа, що користалась великим особистим впливом на студентські маси, а не як представник українського студентства. Отже загальний стан організацій українського студентства 1910 року—це де-який занепад і початок відновлення життя, повільний рух, що знову починав заглиблюватися в культурництво і менше виявляти себе на тлі політичних виступів і змагань.

В наших руках є, захований жандарями, один, надзвичайно характерний для життя студентських громад, документ. Це протокол чергової «збірки» громади київських вищих жіночих курсів від 21 листопаду 1910 року. На вищих жіночих курсах українська громада існувала, як цілком нелегальна організація, і її збори мають служити яскравим прикладом «громадського» студентського життя тих організацій, де політичні фракції ослабли в своїй діяльності, і робота звелася на самоосвіту, національне усвідомлення і т. п. Ось цей протокол:

«Початок зібрання був о 7 годині. Членів зібралося 11, решта по невідомій причині не прийшла, але оповіщені були всі.

¹ Михайло Петрович Заривцин—активний соціал-демократ (більшовик) київської організації. В 1912 р. був заарештований в Київі разом з Г. Пятаковим та Євг. Бош. Був на заслання, звідки утік, але попався знову, покараний на каторгу, яку відбував в саратовській каторжній тюрмі. В 1917 р. редактор першого більшовицького в Київі органу «Голос соціал-демократа». Надзвичайно інтересні були статті Заривцина в цій газеті по національному питанню. Після першої евакуації Київів попадає на Волгу, де її убитий під час чехо-словацького повстання.

² Арх. К. Охр. Отд. 1910 р. № 17, т. 2, ч. 2.

1) Був прочитаний лист до редакції «Діло» з приводу смерті Адама Коцька.¹ Текст запропонували В. Пушкар з його змістом (в жандарвській копії це слово прочитано: «зійстоні», *О. Г.*) і він буде відісланий (в жандар. копії: «відоспаний») до Львова 22 листопада.

Далі (жандарі читали: «дані») д-ка Пушкар прочитала реферат на тему: «Початок українського руху і перший період до 60 років». Реферат читався на російській мові. Референтка пояснила, що за браком часу перекласти його на українську вона не поспіла. Реферат цей торішній, а тоді д-ка Пушкар не цілком вільно володіла українською мовою. Про це громада знала і раніше і згодилася (у жандарів «згатилася»). Реферат скінчився за годину. Офіційної опонентки не було. Д-ка Кузьмина підкреслила (у жандарів «підхрестила»), що реферат був написаний по російському, але (у жандарів «а не») ця заява не мала рації тому, що про це вже говорилося. Д-ка Масиченко теж (в копії: «тем») зробила де-які уваги. Всі признали реферат добрим. Пушкар дала в короткій формі поняття становища України з історичного боку, і розвиток її літератури. Реферат зацікавив (в копії: «зацінавив») слухачок і д-ка Пушкар обіцяла написати ще доклад про історичне становище України, більш широкий. Потім запропоновані були теми на інші реферати. А саме: «Українські шестидесятники» й «Шевченко й його діяльність». Перший взялась писати д-ка Штанько, другий—Костюченко. Кузьминів поручено питання що до вечірки (в копії «вечірні»), яку повинна улагодити громада, щоб більше з'єднати гурток та нагадати про це загалові. Д-ка Масиченко запропонувала заснувати хор. Вирішено: все, що стосується до улаштування вечірки, робити власними силами. Гроші, що zostаються від вечірки, повинні піти на нашу бібліотеку, яка в цей час міститься на курсах. Питання відносно вечірки ще не певне, все це поки що припущення. Бібліотеку віддала на курси того року д-ка Грушевська тому, що не було помешкання, куди можна було її притулити. Лещіус² обіцяв дати для неї окрему шафу і теж (в копії знову: «тем») обіцяв поновляти її де-якими журналами. Книги можливо читати тільки в семінарії, але це дуже незручно і д-ка Рая³ обіцяла погодити з ним, щоб книги можна було брати додому, і для цього призначити

¹ Адам Коцько—студент львівського університету, забитий польськими шовіністами під час українсько-польської боротьби на львівському університеті. Ось текст листа з цього приводу київських курсисток-українок: «Славна смерть звитягла!... Вона надіає сили, збуджує кращі поривання. Ім'я Адама Коцька червоними літерами горить на нашому прапорі. Ім'я Адама Коцька—гасло, що кличе нас до боротьби за кращу долю нашого народу... Привіт, товариші львівці, товариші Адама Коцька! Ваша героїчна боротьба за право українського університету і всього пригніченого українського народу—гарячий докір нашій сучасній байдужності, і цей докір зробить своє діло, розвіє він морок російського туману і знов надасть нам сили до нової боротьби!..»

Пітаємо разом з матір'ю і родиною о наших незабутніх герої!..

Шана і слава дужим та завзятим!..

Українки Київських Вищих Жіночих Курсів».

² Проф. Лещіус, тоді декан іст.-філ. факультету К. В. Ж. К.

³ Ім'я одної з «громадянок»—Раяси Василівської.

всїх дежурних. На це громада згодилася (в копії: «сгордилася»). Д-ка Штанько спитала, чи можна буде, коли матимемо помешкання, бібліотеку цю забрати з курсів? певно, що ніхто не міг їй нічого відповісти, і д-ка Рая повинна піти до Лєдіуса і вяснити це вже певно, щоб не вийшло яке-небудь потім непорозуміння. На черговій збірці (в копії: «збірні») вона повинна оповістити громаді про свою розмову. Зібратися громаді призначено 23 листопаду».¹

Наївний топ і хаотичний зміст протоколу засідання громади К. В. Ж. К. цілком пасують до відозв громади університетської. Минаючи стиль і характер протоколу, мусимо визнати, що опис засідання зроблено удачно. Такими приблизно і бували засідання молодих студентів, що попадали в громаду на виучку і підготовку.

Щоби доповнити наше знайомство з життям, інтересами і роботою українських громад студентських, наведемо ще текст анкет, що їх запроваджували ради громад та Інформаційні Бюра. Напр., анкета цієї-ж громади кївських вищих жіночих курсів ставила питання головним чином про прочитані громадянками українські книжки, газети та журнали. В анкеті були такі пункти: «Що читали з історії України? З історії української літератури? Чи вивчали українську граматiku? Чи читали: Костомарова, Куліша, Драгоманова, Грінченка (публіцистику, белетристику), М. Грушевського, С. Єфремова, М. Порша («Автономія України»), Котляревського, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Франка, Кобилянської. Винниченка? З поезії: Самійленка, Олесь, Лєсю Українку, Кримського? З газет та журналів: Раду, Літературно-Науковий Вістник, Записки Наукового Товариства у Кїві, Вільну Україну, Нову Громаду, Украинській Вїстникъ, Слово?» Зазначити треба було, чи читаються газети та журнали систематично, чи випадково і чи передпачується якесь видання. Два останні питання в анкеті носили инший ніж попередній зміст, а саме: «Чи визнаєте потребу існування громади?» та «В яких формах на вашу думку повинна виявлятися її діяльність (економічна, наукові гуртки, просвітно-культурна праця?»² Анкети инших громад та Інформаційного Бюра були краще розроблені. Наведемо дві з них:

І. «1) В якій губернії ви народились (город чи село)? 2) Де живете влітку? 3) Якою мовою балакають жителі тієї місцевости, де ви народились та де ви живете влітку? 4) Чи розуміють по російському там, де ви живете? 5) Де ви вчились? 6) До якої нації себе причисляєте? 7) Чи признаєте українську націю за самостійну, окрему? 8) До якої племенної групи ви належите? 9) Чи признаєте ви, що для широких народніх мас потрібен розвиток українського сучасного письменства, української науки? 10) Чи признаєте ви українську періодичну пресу потрібною для української інтелігенції? 11) Чи потрібні для українських селян та робітників українські газети?

¹ Арх. К. Охр. Отд. 1911, ч. 17, т. 2.

² Ibidem.

12) Чи признаєте ви потрібним існування української штуки (театр, архітектура і т. ин.)? 13) Чи читаєте книжки на українській мові, коли-ж не читаєте і не читали, то через що? 14) Чи читаєте ви українську періодичну пресу? 15) Яка українська газета найбільш вам до сподоби? 16) Чи подобається вам українська літературна мова? 17) Чи володієте ви цією мовою? 18) Кого з українських авторів ви найбільш любите? 19) Чи признаєте ви, щоб наука в народній (нижчій) школі, в середній і вищій була на українській мові? 20) До якої української політичної партії ви належите, а якщо ні, то який найбільше спочуваєте? 21) Чи признаєте ви, що потреби українського народу може задовольнити місцеве самовпорядкування, чи може разом з цим для України потрібна і автономія? 22) Чи належите до студентської української громади інституту? Якщо ні, то через що саме, що вам не до вподоби в громаді? 23) Чи признаєте ви, що мета, задля котрої засновано громаду, корисна — і якщо ні, то в якому напрямку громаді треба розвивати свою діяльність? 24) Чи здається вам корисною попередня праця громади, як ні, то які ви бачите цьому перешкоди і якої діяльності ви-б бажаєте?»¹

II. «1) В якій школі вчилися? 2) Чи були перед цим членом якої студентської організації? 3) На котрому році пробування у вищій школі вступили до земляцтва? 4) Чи балакали по українськи? 5) Чи знали настільки українську мову, щоб свobodно на ній читати? 6) Чи читали українські книжки? 7) Чи читали Шевченка? Коли читали, то в якому виданню (новому чи старому)? 8) Доводилось читати українські газети або журнали? Коли доводилось, то які і чи провадилося це читання систематично чи випадково? 9) Чи читали українську белетристику? Коли читали, то які книжки? 10) Чи читали українську публіцистику? Коли так, то кого? 11) Чи читали белетристику і публіцистику в журналах чи окремих виданнях? 12) Доводилось знайомитись з історією України? 13) Чи читали книжки спеціально присвячені певному питанню, або знайомились з історією України по загальним підручникам? По яким підручникам знайомились з історією України? 14) Мали стосунки з окремими людьми, що інтересувались українським питанням? 15) Мали стосунки з яким-небудь українським товариством чи ні? 16) Який вплив на ваш національний розвиток мали два вище наведені стосунки? 17) Існувала яка-небудь українська організація в тій середній школі, де ви вчилися? Коли існувала, чи були ви в ній членом? 18) Знайомились з українським театром? Які п'єси на вас зробили найбільше вражіння? 19) Чи не пам'ятаєте, в зв'язку з якими обставинами вперше з'явився у вас інтерес до українського питання (читання якої-небудь книжки, розмова по певному питанню з ким-небудь, то-що)? 20) Якими уявляєте собі завдання українського земляцтва? 21) Що уважали ви найбільш важким: задоволення економічних потреб землеків чи національно-культурних запитів? 22) Чи знали ви, якими способами орудувало

¹ Арх. К. Охр. Отд. 1911, ч. 17, т. 2.

земляцтво для задоволення економічних потреб і національно-культурних запитів своїх членів? 23) Чи мали ви намір звертатися до земляцтва за матеріальною допомогою? 24) Думали прочитати в земляцтві реферат по якому-небудь питанню? 25) Чи керувало вами при вступі в українське земляцтво бажання бути, хоч инколи, в обставинах, більш звичайних для вас, як для українця?»¹

Наведені матеріали досить яскраво малюють фактичну роботу, що провадилася по громадах. На жаль, в наших руках немає зібраного анкетного матеріалу, щоб точніше уявити з відповідей, яким саме був той студентський матеріал, що його громади об'єднували, та які безпосередні результати були від роботи в громадах. Де-що з легально і нелегально проведених анкет друкувалося в тодішній пресі, але для нас досить тим часом і того матеріалу, що ми з ним тільки що ознайомились.

Громади провадили жваву і інтенсивну роботу по, так би мовити, первинній «українізації» широких кол студентства, через земляцтва притягаючи його до близької культурно-просвітньої і наукової роботи на національному ґрунті, а тоді, приєднуючи частину студентів до життя політичних фракцій і партій. В де-яких студентських організаціях на цей час потроху уривався зв'язок з попереднім напружено-політичним життям і діло йшло на відновлення й оживлення старої роботи.

II.

Наприкінці 1910 року Центральне Інформаційне Бюро українського студентства, що пробувало в Києві, заходилося біля скликання чергової студентської конференції. Конференція мала відбутися в Києві, і громади діяльно стали готуватися до її скликання. Було знайдено помешкання на Дачних Лініях за політехнікою в квартирі, де мешкали студенти Чижевські. Найтрудніш було зв'язатися з усіма містами, де були якісь студентські організації. Треба було притягти делегатів не тільки від Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, не тільки від Петербурга та Москви, але і від Дорпата, Томська, Ярославля, Варшави, Риги і т. п. Звичайно, в такій ситуації без конспіративного листування не можна було обійтися, бо посилати для зв'язку з усіма тими пунктами спеціальних людей не було ні коштів, ні взагалі змоги.

Ц. І. Б. доручило перевести скликання конференції спеціально обраному технічному гурткові.

Гурток цей конспіративно зв'язався з де-якими центрами українського студентського життя, напр., Київ мав безпосередньо повідомити про конференцію організації Харкова та Катеринослава і тримати з ними постійний зв'язок, а Москві доручалось повідомити про з'їзд Одесу, Ригу, Варшаву, бо з тими містами у московських студентів

¹ Ibidem.

були різні особисті звязки. Конференція скликалась на 1—3 квітня. Делегати мали приїздити до Києва, не знаючи, розмістяться, наперед, адрес, де вони спиняться й збиратимуться. «Явка» для приїжджих була установлена в тодішній легальній українській установі—в українському клубі (Велика Володимирська, ч. 42). Там від 12 до 1 дня і від 7 до 8 вечора в читальні, куди вільно було входити всякому, мав сидіти дежурний від технічного гуртка студент, влягнений в студентську тужурку, з кишені якого мав виглядати українофобський «Кієвлянинъ». Делегат мав підійти до цього студента й запитатися, чи не знає він, під яким девізом дістав 3-тю премію на конкурсі проєкт пам'ятника Шевченкові у Києві. Саме на 1911 рік припадали 50-ті роковини з дня смерті Шевченка; Шевченківський комітет по збудуванню пам'ятника при київській міській управі оголосив конкурс на пам'ятника, і таке запитання в читальній кімнаті українського клубу було цілком до речі і не могло порушити конспірацію. Відповідь на це запитання мала бути: «Граніт і бронза».

Київські адреси для конспіративного листування з приводу конференції були дані такі: Тимофіївська 4, п. 5, де у свого брата офіцера жив бувший студент дорпатського університету Виктор Чеховський. Він належав до активних революційних діячів з часів Р.У.П., але потім відійшов від марксистів, з якими ідейно був зв'язаний багато років, і пристав до шовіністичної, але революційної в методах боротьби Української Народньої Партії (У.Н.П.). В попередні роки своєї діяльності Чеховський «провалюювався» і один раз глибоко був загруз з транспортом нелегальної ерупівської (Р. У. П.) літератури. Отже листуватися на його адресу було крайнє небережно, і справді це листування, як ми це побачимо, допомогло прискоренню провалу конференції. Друга адреса, якою користувались для листування, була адреса молодого українського белетриста, спокійного культурника Леоніда Пахаревського (Либедська 12, п. 4). Пахаревський, хоч сам був студентом, до організаційного життя не мав ніякого відношення. Ще більше законспірованими лишилися дві інші адреси: Лідії Пермякової (Підвальна 36, п. 7), молодій дівчині, що тільки скінчила комерційну школу і готувалася на «атестат»; була вона знайомою одного з діячів громади, і той студент скористався її адресою за її згодою, не кажучи їй, в якій саме справі присилатимуться на її ім'я конспіративні листи. Нарешті, останньою київською адресою була адреса далекого від всякої політики студента київського університету Івана Микитенка, що мешкав у власному будинку своєї матери на далекій окраїні (ріг Волоської та Щекавицької вулиць 43/35, на Подолі) і був близьким особистим приятелем учасника громади студента О. Гермайзе.

Хоч де-яка неконспіративність і була допущена при організації листування технічним гуртком, однак все могло-б одбуватися благополучно, якби не те, що конспіративні адреси засилалися з Києва в інші міста людям, політично скомпрометованим перед жандармською владою, за якими стежили по справах студентських та соціал-

демократичних рухів. Отже листи, що йшли на Петербург та Москву, були перлюстровані департаментом поліції, і влада таким побитом узнала про конференцію, і про час і місце її скликання та пішії подробиці. Київські жандарми вперше дістали повідомлення про конференцію не від своєї місцевої агентури, а з Петербургу від департаменту поліції. З того часу по вимозі департаменту філери охранки почали стежити за Іваном Микитенком (згідно з телеграфним наказом департаменту поліції) з 31 березня 1911 р. і з того числа за Лідією Пермською, а також за Віктором Чеховським та Леонидом Пахаревським.¹ Сама охранка, почавши роботу викриття по наказах з Петербургу, потім всю шпиківську славу брала на себе, важно зазначаючи в своїх писаннях до вищих інстанцій, як то їй удалося викрити злочинну організацію і не допустити антиурядової і, мабуть, як вони гадали, соціал-демократичної конференції. В середині квітня 1911 р. начальник охранки в такому виді малював історію київської конференції: «Независимо организационной деятельности—писав він—въ юго-западномъ районѣ мѣстныхъ комитетовъ и отдѣльныхъ членовъ украинской соціалъ-демократической рабочей партіи (Поршъ, Юркевичъ, Драгомановъ и Галевичъ и друг.) за послѣднее время агентурными свѣдѣніями Отдѣленія было отмѣчено, что часть членовъ названной партіи изъ числа воспитанниковъ высшихъ учебныхъ заведеній, задались цѣлью сорганизовать украинскую молодежь, используя въ томъ случаѣ приподнятое отчасти настроеніе украинскаго населенія въ связи съ юбилейными празднованіями памяти Шевченка и т. п. Изъ тѣхъ же агентурныхъ свѣдѣній было видно, что въ Кіевѣ образовался техническій кружокъ большею частью изъ старыхъ работниковъ этой организаціи, выработавшихъ опредѣленный планъ своей деятельности. Планъ этотъ сводится въ общемъ къ тому, чтобы вначалѣ привлечь къ украинскому движенію возможно большее число молодежи и использовать въ другихъ университетскихъ городахъ Россіи съ этой цѣлью украинскихъ землячествъ, какъ сознательные уже ячейки. Въ дальнѣйшемъ деятельность этихъ «украинскихъ громадъ» сводится къ вышенію мысли о необходимости добиваться введенія въ школахъ украинскаго нарѣчія, подводя таковое подъ понятіе самостоятельнаго историческаго языка, а затѣмъ перейти къ чисто соціальной работѣ, по программѣ «украинской революціонной партіи»,—основательницы нынѣ существующаго украинскаго революціоннаго движенія. Въ мартѣ сего года—переходивъ до конкретнѣшого опису начальник охранки—были получены свѣдѣнія, что первымъ активнымъ выступленіемъ «техническаго кружка въ Кіевѣ» была агитація за созывъ въ началѣ апрѣля сего года конференціи украинскаго студенчества, съ присутствіемъ на ней представителей отъ петербургскихъ, московскихъ, юрьевскихъ, харьковскихъ и одесскихъ «студенческихъ громадъ», ознакомленныхъ съ порядкомъ дня на этой

¹ Арх. К. Охр. Отд. Персональні справи під іменними назвами.

конференції розосланими изъ Кієва, отъ имени технического кружка анкетами.

При разработкѣ вышеизложенныхъ, такъ сказать, основныхъ свѣдѣній было учреждено наблюденіе за слѣдующими лицами: 1) Студентомъ Юрьевского университета Викторомъ Моисеевичемъ Чеховскимъ, проживающимъ въ Кієвѣ по Тимофеевской ул., № 4, кв. 5; 2) Студентомъ Кієвскаго университета Леонидомъ Андреевичемъ Пахаревскимъ, проживающимъ по Лыбедской ул., в д. № 12, кв. 4; 3) Лидіей Ефимовной Пермяковой, проживающей по Б.-Подвальной ул., в д. № 36, кв. 7, готовящейся къ экзамену на аттестатъ зрѣлости и 4) Студентомъ Кієвскаго университета Иваномъ Николаевичемъ Никитенко, проживающимъ в д. № 43/35 на углу Волошской и Шекавицкой улицъ. Наблюдениями за этими лицами до 2 апрѣля сего года связи ихъ между собою установлено не было». ¹

В кінці березня з Петербурга та Москви стали виїздити делегати на київську конференцію. Петербурзьке студентство послало делегатом курсистку Антоніну Івановну Котеленець, партійного діяча У. С. Д., учасницю першої студентської конференції в Київі р. 1908, так само у. с.-д. був обраний і московськими українськими громадами. Це був Михайло Дмитрович Токаревський, студент московського комерційного інституту, учасник львівської конференції 1909 року.

Але як-раз з наказу департаменту поліції і за Котеленець в Петербурзі, і за Токаревським в Москві уважно й пильно стежили охоранники, маючи вказівки про них з попередніх серед українських соціал-демократів арештів та трусів, а також з адрес у перлюстрованих листах.

Отже у вагон залізниці в Петербурзі та Москві разом з делегатами посідали шпики, а начальникові охоронного відділу в Київі було сповіщено, щоб він своїми агентами зустрів, або по охоронницькій термінології «приняв» обох делегатів. ²

2 квітня в 6 годин вечора, коли приїхав московський поїзд (Котеленець з Петербурга заїхала в Москву до Токаревського, і звідтіля вирушили вони разом на Київ), то на вокзалі київські шпики уже чекали на делегатів і «прийняли» їх від шпиків столичних. Токаревський і Котеленець—писав згодом в своєму зведенні начальник київської охоранки, «были взяты съ вокзала въ неотступное наблюдение, какъ извѣстные активные работники Украинской соціалъ-демократической рабочей партіи». ³

Одночасне стеження за особами, що їхні адреси вказувались в конспіративному листуванні, тим часом дало тільки одне ім'я, яке потім послужило питкою для жандарів. Пермякова бачилась з київською курсисткою Варварою Івановною Пушкар, і ця курсистка було також взята під догляд.

Агенти в той же час сповіщали про поведження делегатів. Було

¹ Арх. К. Охр. Отд. 1911. № 17, т. II.

² Ibidem.

³ Арх. Охр. Отд., особисті справи, № 1960.

занотовано, де спинилися приїжджі (Токаревський на В.-Підвальныйй, а Котеленець у своєї сестри на Тургеневській ул.), куди вони ходили і з ким бачилися. Ввечері по приїзді Токаревський і Котеленець були в українському клубі (В.-Володимирська № 42), де, як ми знаємо, була установа «явка», були ще в де-кількох місцях, між иншим заглянули на штаб-квартиру університетської громади (Мар.-Благовіщенська, № 145), де мешкали в двох кімнатах студенти-універсанти, члени громади—Микола Зеров, Петро Горецький та Виктор Романовський. Їхня квартира служила часто за місце зборів, сюди частенько заглядали «громадяне» за всякими довідками й новинами, тут же перебувалася й бібліотека громади. Квартира ця містилася в глибині двору, і шпикі, що стежили за делегатами, не зважились увійти за ними у двір, бо відразу звернули-б на малолюдному дворі на себе увагу. Отже шпикі лишилися на варті біля воріт. Правда, робили вони спроби обережно просовуватися у двір, але їх було помічено. Шпикі припинили свої спроби, а у студентів була посяяна тільки тривога і побоювання, проте не було певности, що фізіономія, яка підозріло зазірнула у двір з воріт і швиденько сховалася, справді належала шпикові. Шпикам не пощастило викрити, в яку саме квартиру зайшли делегати («квартира не установа», з сумом писав начальник охранки); в противному разі ті арешти, що за кілька день розпочалися, дали-б ще ефектніший матеріал, ніж це було в дійсності. На другий день знову почалася робота шпиків. Делегати побачилися з студентом київського комерційного інституту Валентином Олександровичем Галевичем, членом технічного гуртка по скликанню конференції (у Галевича делегати були й напередодні, скоро після приїзду, і це було одначено агентами охранки), з курсисткою В. Пушкар, тією самою, що про її знайомства охранка знала, стежучи за скомирометованою Чермяковою та ще з «неизвѣстнымъ молодымъ человекомъ въ штатскомъ пальто, синихъ брюкахъ и ученической фуражкѣ». «Личность осталась невыясненной»—з жалем констатується в жандармських про це повідомленнях. Ця «невыясненная личность» був теж учасник технічного гуртка, студент київської політехніки Всеволод Олександрович Голубович, український есер.

О 6 годині вечора всі ці особи, як повідомляли філери, «встрѣтились у трамвайной будки на Еврейскомъ базарѣ, сѣли въ трамвай и доѣхали до Политехническаго Института, затѣмъ, всѣ пять человекъ, пройдя черезъ институтскій садъ, вышли въ Святошинскую дачную мѣстность, гдѣ на 2-ой дачной линіи зашли въ квартиру студента Киевскаго Политехническаго Института Константина Павловича Чижевскаго. Черезъ нѣсколько минутъ всѣ пять вышеозначенныхъ лицъ вышли отъ Чижевскаго и направились въ д. № 104 по Борщаговской улицѣ въ квартиру студента Политехническаго Института Сергія Феофановича Веселовскаго». ¹ Зразу-ж із квартири вийшла Пушкар і «неизвѣстный молодой человекъ» в отих «синихъ брюкахъ и уче-

¹ Арх. К. Окр. Отд. 1911, № 17, т. II.

нической фуражкѣ», тоб-то Голубович. Це змішало плани шпиків. Їх було, очевидно, рівно стільки, щоби можна було стежити за цілою компанією, до того-ж мали вони напевно наказ «накрити» делегатів на зібранні, і тому кидати вартовий пост, де вже зібралися делегати, і йти услід за двома людьми не було рації. Пушкар і Голубович пішли «безь наблюденія» в город. Таким чином щасливий збіг обставин допоміг Голубовичу лишитися для охранки тільки «неизвѣстнымъ» молодимъ чловѣкомъ, личность коего не удалось установить».

А в квартирі Веселовського—рішили шпики—має одбуватися конференція. Тому моментально запрацював телефон, і з поліцейських учасків стали поспішно сходитися наряди поліції, що оточували великою масою тихий будинок на Борщагівській вулиці, де раділося українське студентство.

З цими зборами фактично справа стояла так. Конференція мала розпочатися на другий чи третій день, помешкання для неї було приготоване на цілком окремій квартирі за політехнікою на Дачній улиці, де мешкали брати Чижевські—студенти київської політехніки. Туди зайшли напередодні члени конференції, члени Центрального Інформаційного Бюра та технічного гуртка для того, щоб обдивитися й остаточно умовитися, а заразом, зважаючи на близькість помешкання старого діяча студентських громад і делегата на конференцію, С. Веселовського, рішили зайти порадитися і до нього. Справи уладили дуже швидко, і у Веселовського оставалися тільки члени У. С.-Д. Р. П. (крім самого господаря, ще Токаревський, Котеленець і Галевич). Їм треба було поговорити і умовитися про тактику на конференції, про лінію, ідучи якою можна було-б використати масу студентів-«громадян» для політичної роботи.

Але жандармська влада робила свої висновки, що раз делегати йдуть кудись на далеку Шулявку разом і там остаються, то там одбувається напевно сама конференція. І рішено отже було ту конференцію накрити: «около 9½ часовъ вечера—доносилъ начальникъ охраннаго відділу—въ квартиру Веселовскаго былъ введенъ нарядъ полиціи, которымъ и были тамъ застигнуты: студентъ Коммерческаго Института, онъ же редакторъ газеты «Рада» Валентинъ Александровичъ Галевичъ, Антонина Котеленець, Михаилъ Токаревскій и Сергѣй Веселовскій...»¹ «Накриті» особи були люди досвідчені і обережні і тому при собі нічого компрометуючого не мали: «при личномъ обыскѣ—нишала охранка—у лицъ, застигнутыхъ въ квартирѣ Веселовскаго, ничего компрометтирующаго обнаружено не было». ¹ Проте всі перелічені особи були заарештовані. Цей несподіваний арешт порушив всі плани, до того-ж одбувся він у надто тяжких обставинах для самого господаря хати, найменш винуватого в порушенні конспірації. Пізніше, коли спеціальна слідча комісія, складена з представників студентських організацій та українських політичних партій, вияснила обставини арешту, вона звернула увагу на те, що порушення

¹ Ibidem.

конспірації було з боку приїжджих і київських делегатів. Коли в буд. 145-му по Благовіщенській ул. з'явилося підозріння, що стежать шпики, треба було подвоїти обережність, перемінити квартиру, не показуватися на вулицях, то-що. Одначе, нічого цього зроблено не було. Так само їхати гуртом на Шулявку було крайнє необережно, тим більш, що українська мова студентів в трамваї зразу видавала їх шпикам, вказуючи, за ким треба було стежити. Нарешті, йдучи політехнічним садом і пустинними закапелками та вулочками Шулявки і дачних ліній, не було зроблено жадних спроб перевірити, чи йде хтось слідом чи ні. Недодержання цих всім відомих правил конспірації пояснювалось молодю самонадіяністю та веселою бадьорістю студентів. Ідучи садом, голосно і весело балакали, співали, і навіть був один курйозний момент, що одна з курсисток-делегаток спіткнулася й мало не впала, але її піддержав якийсь невідомий прохожий, напевно—шпик, як пізніше здогадувалися. І вся ця необережність окошилася головним чином на Веселовському, людині до краю конспіративній і обережній. У Веселовського як-раз були тяжко хворі в родині жінка й дочка, тому прикра несподіванка, що скойлася, особливо тяжко вдарила по ньому.

Конференція була заарештована—так думала охранка. Справді тимчасово провалилася тільки частина і при тому частина соціал-демократична.

З інших місць мали з дня на день з'їздитись інші делегати.

Технічний гурток вислав був у Харків і Катеринослав, не бажаючи листуватись, спеціального представника для повідомлення про конференцію. Цей представник (був це автор цих рядків) виконав своє доручення, зв'язався з харківською громадою, а в Катеринославі зав'язав зносини з місцевою українською групою студентів гірничого інституту, що до того не були зовсім зв'язані з загально-студентським українським рухом. І в Харкові жандармам мало не удалось також злапати делегата. Начальник харківського жандармського управління дістав в кінці березня телеграму від департаменту поліції, в якій повідомлялось про скликання конференції у Києві й наказувалося мати пильність що до українського студентства й викрити делегата. Жандармському управлінню пощастило дістати якісь агентурні відомості. «Велѣдствіе телеграммы (від департаменту поліції)....., что въ виду поступивших ко мнѣ агентурныхъ указаній на возможность избранія на предстоящую 2 апрѣля с. г. въ г. Киевѣ «конференцію украинскаго студенчества» въ качествѣ делегата студента Харьковскаго университета Бориса Николаевича Козубскаго, я телеграфировалъ объ этомъ 1-го сего апрѣля начальнику Киевскаго Охраннаго Отдѣленія подробнымъ описаніемъ примѣтъ его».¹

Козубський справді був обраний делегатом на конференцію, навіть приїхав до Києва, але, узнавши про провал, подався додому, і жандармерія навіть не дізналася, що він приїздив. Тим часом начальник харківського жандармського управління здобув нові відомості про

¹ Ibidem.

конференцію і сповіщав про них, що до нього поступив «секретный документъ отъ 15 марта, изъ коего видно, что упомянутая... конференція намѣчалась приблизительно 20 апрѣля не позже 2-го мая с. г. и что въ дѣлѣ созыва ее принимаетъ участіе нѣкій «В. Чепелянскій», несомнѣнно являющийся... студентомъ харьковскаго университета Васи́ліємъ Андреевымъ Чепелянскимъ, состоявшимъ предсѣдателемъ «Студенческой Украинской Громады» Харьковского Университета». ¹ Узнавши про арешт конференції в Києві, начальник харківського жандармського управління запитував у київської жандармерії, чи не попався часом цей Чепелянський, але його в Києві не було. Харківськи-агентурні відомості не давали бажаних для жандармів результатів.

Зате у Києві справа викриття йшла повним ходом.

О 1/2 на 10-ту вечора, як ми вже знаємо, відбувся арешт соціал-демократичної частини конференції на Боршагівській вул. Перед арештом Пушкар та Голубович повтікали з-під догляду шпиків. Але Пушкаревій не щастило до кінця. В 9 годин вечора, тоб-то відразу після того, як вона вирушила без «неотступного нагляденія» філерів із Шулявки, знову попадає вона під їх пильне око. Пішла вона на Малу-Володимирську ул. (нині—ул. Гершуні) до себе на квартиру, де мешкала з курсисткою Вірою Михайлівною Костюченковою, дружиною активного діяча університетської громади Олександра Степановича Попова. Шпики ще раніше прослідкули помешкання Пушкарєвої, дістали відомості про її товаришку Костюченкову і почали стежити за Поповим. Якщо з жандармських рук вислизнула штаб-квартира громади на Благовіщенській ул., то тепер вони підходили до другого дуже важного пункту в житті київської громади, а саме квартирі Попова, що мешкав в своїй квартирі, по М.-Володимирській ул. в д. № 44.

Тут у Попова відбувались часто студентські збори та гуртки, знаходилась в нього часами і нелегальна література. Весною 1911 р. Попов разом з студентом університету Гермайзе заходились з доручення громади коло організації середнь-шкільних гуртків. Ширилася поміж учнів середніх шкіл література, збирались гуртки, на яких культурницька українська пропаганда переходила часто в пропаганду марксистських ідей, або дискусія зводилась на жагучі політичні теми. ² На помешкання Попова ходили і представники середнь-шкільних українських гуртків по літературу і по звязки. Це помешкання попало тепер в сферу жандармського досліду.

Охоронники о 9 год. вечора, стежачи за цими квартирами та за Чермяковою, натрапили знову й на Пушкарєву.

«Около 9 часовъ вечера—читаемъ в офіційних повідомленнях,—

¹ Ibidem.

² Автор цих рядків пригадує свою працю в одному з гуртків, що збирався в квартирі анархіста Ястребцова, і згадує, яка сила суперечок провадилась в тому гуртку між його керівником—марксистом та господарем—активним і переконаним анархістом (Ястребцов в 1911 р. також був арештований і пішов на заслання).

...курсистка Пушкарь была встрѣчена наблюдениемъ на М.-Владимирской ул. съ Лидіей Пермяковой и Галиной Тимошенко, все трое были проведены в д. № 31 по Б.-Подвальной ул. на квартиру Пермяковой, а около 10 часовъ вечера Пушкарь вышла и была проведена къ себѣ на квартиру по М.-Владимирской ул. в д. № 44».¹

Для жандарів ставало ясно, що Пермякова має зв'язки з Пушкар. Відразу помітився план: зробити труса в Пушкаревої, але лишити на волі Пермякову, яка можливо буде ще передавати ті листи і доручення, що йшли на її адресу. Ніч з 3 на 4 квітня пройшла для жандарів в напруженій «роботі». Трусили помешкання Галевича, братів Чижевських, квартирі, де спинилися Токаревський і Котеленець, нарешті квартирі Пушкар і Попова і де-кого з інших, випадкових осіб (напр., ту саму Тимошенко, що з нею Пермякова та Пушкар ходили по ул.). На квартирі по М.-Володимирській ул. осталася після приходу поліції та жандарів тільки Віра Костюченкова Попов та Пушкарева були заарештовані. На другий день Костюченкова вважала необхідним піти до Пермякової, сповістити її про події, остерегти і порадитись. Шпики, розуміється, стежили за Костюченковою і рішили, бачучи ці зв'язки, довести свою ліквідацію «до кінця». «Когда было зарегистрировано,—писали жандарми—что оставленная на свободѣ Тимошенко, Віра Попова (Костюченко) и Лидія Пермякова на другой день, т. е. 4 апрѣля имѣли между собой свиданія, то было рѣшено ликвидировать всѣхъ, вошедшихъ въ сферу наблюдения, лишь этой группы». І найкращим способом остаточної ліквідації жандарми визнали несподіваний арешт на вулиці. 4 квітня київські мешканці були свідками дивних подій. Люди «в гороховому пальто» за допомогою поліції спиняли студентів і одводили їх в поліцію. На вулиці арештували Пермякову з її випадковою попутницею, курсисткою Малиновською, так само був заарештований Микитенко теж з своїм товаришем, Андріяшем, ще менш причетним до конспіративних справ, ніж сам Микитенко, тоді Пахаревський і т. д. Малиновську й Андріяша, правда, відразу після допиту й однустили, а у решти зробили вночі на 5 квітня труса.

Одночасно з цим жандарми рилися в забраних при трусі листуваннях та паперах арештованих. При трусі забирали все, що потрадило під руку, і реєстри забраних речей та книг одгонять великим курйозом. У Веселовського, напр., забрали під час трусу легальну цілком брошуру «Українці на Кубані» та «тетрадь съ цифровими даними укоса сахарнаго сорго», у Котеленець «Брошюру—пѣсепникъ: «Ой у лузі та при березі...», у Пермякової: «тетрадь для стиховъ», «Рукопись на четырехъ тетрадкахъ бумаги, посвященная памяти Николая Васильевича Гоголя», брошуру «Избранныя стихотворения Горація», у Пушкаревої: «Тетрадка съ французскими словами», «гектографированныя лекціи по исторіи философіи на 24 листахъ», «Тетрадь съ латинскими словами и упражненіями на этомъ языкѣ»,

¹ Ibidem.

«Литографированныя записки по греческой литературѣ», «Руководство психологiи», «Обзоръ исторiи русскаго права проф. Владимiрскаго-Буданова», «Начальное руководство по изученiю латинскаго языка М. Михайловскаго» і багато иншої подiбної до цієї «революцiонної» лiтератури.¹ Але поруч із цими знахідками, поодбирали жандарми й справді компрометуючий матерiял. У О. Попова, що ні в якому разі не сподiвався в себе труса, познаходили жандарми кiлька гектографованих українських вiдозв, виданих вiд iмени студентської громади. «Означенное воззванiе—характеризували його змiст жандарми—заключаєть вь себѣ призывъ украинской молодежи объединиться вь кружокъ съ тѣмъ, чтобы приступить затѣмъ къ національной работѣ и борьбѣ за національные права, которые «одновременно съ тѣмъ становятся социальными». Останню перекладену з вiдозви цитату жандарми підкреслили і додавали, що «вь началѣ этихъ воззванiй обращается вниманiе «товарищей» на «героическую» борьбу украинцевъ за религиозныя, политическiя и социальныя права и на полную вь настоящее время национально-политическую безправность «украинцевъ».²

В злочищний для Попова вечiр він писав своїму батькові, старому лiберально-настроєному, навіть з слабеньким соціалістичним вiдтiнком (в бiк «трудовикiв») одставному урядовцеві, листа, в якому в загальному дусі сповiщав про своє київське життя й про свою роботу. Цей лист мав бути одiсланий на другий день і понав, таким чином, в руки жандармiв. «Въ письмѣ этомъ—констатували жандарми—Поповъ откровенно говоритъ: мы организовали все украинское студенчество всей Россiи... мы предлагали командировку вь Харьковъ, Полтаву, Екатеринославъ на громадскiй кошт... и т. п.».

Попов допустився необережності, будучи певним, що в нього не може бути труса, але цілком неоправданою необережністю було переховання у себе Пушкаревою таких компрометуючих документiв, як протоколи зборiв громад, а особливо документи, що жандармами описані так: «Черновики записки, содержанiе которой указываетъ, что она составлялась для разсылки вь другiе города съ просьбою прибыть къ 1—3 апрѣля вь Кiевъ. Вь той же запискѣ указанъ явочный адресъ и пароль». До того всього «въ муфтѣ у Варвары Пушкаръ оказалось только что полученное ею по адресу на Лидiю Пермякову письмо изъ Одессы съ уведомленiемъ, что делегатъ изъ Одессы прибудеть вь Кiевъ во вторникъ».

Жандармам «щастило» по всiх лiнiях. Вони викривають компрометуючі документи не тільки в таких, як Попов та Пушкар—людей, що не належали до політичних органiзацiй і не мали доброї конспіративної вчучки, але навіть і в Чеховського, що мав за собою роки постiйної праці, конспіративного досвiду, що знав в минулому низку провалiв. Виктор Чеховський починав свою роботу ще в старiй

¹ Арх. К. Г. Ж. Упр., 1911, № 22.

² Арх. К. Охр. Отд., 1911, № 17, т. II.

Революційній Українській Партії (Р. У. П.), брав діяльну участь в її житті, попадався в руки жандармам і був на приміті, як активний революційний діяч. Людина жагучої влачі, нервова й гаряча, він пішов різко вперед по шляху українського націоналізму й перейшов до вузько-націоналістичної, але революційної в формах Української Народньої Партії. Студентом Чеховський був в Юр'єві. Перед тими подіями, що ми їх описуємо, Чеховський скінчив був університета й готувався, живучи в брата в Києві, до державних іспитів. Разом з тим Чеховський увійшов в близькі зносини з своїми однодумцями по партії, українськими націоналістами (пізнішими «самостійниками»). Гуртом вони надумались зайнятись «органічною роботою», покинути сантиментальну балаканину на громадські теми, а зайнятись українізацією... капіталу на Україні. В колах У. Н. П. виникає думка організувати на акційних началах цукроварню на Полтавщині. Це діло до кінця не доводиться, але сам Чеховський продовжує й надалі комерційну роботу. «Познакомившись съ коммерческимъ дѣломъ,— пояснював жандарській владі згодом брат Віктора Чеховського— офіцер одного з київських піхотних полків—онъ (Виктор Чеховський) сталъ принимать на себя и другія предложенія въ этомъ же направленіи. И тутъ ему счастье улыбалось—мѣсяца черезъ 2 онъ долженъ былъ получить тысячъ 5 куртажныхъ». Ввесь заглиблений в свої інтереси організації українського капіталу, розчарований в своїх колишніх соціалістичних та навіть марксієвських захопленнях, Чеховський був у даний момент далеким і фактично і по інтересах від студентського життя. Але, коли юр'євська студентська громада дістала повідомлення про київську конференцію, то студенти, пам'ятаючи недавно діяльність Чеховського, його багатий політичний та революційний досвід, нарешті те, що він однаково жив у Києві і йому і їхати не доводилося, рішили вповноважити Чеховського бути їхнім делегатом на конференції. На адресу Нахаревського Чеховський дістав такого листа: «Віктор! на двях Т-во одержало од Ц. І. Б. предложенія прислати своего делегата на конференцію в Київі. Конференція відбудеться через тижнів 5. На жаль Ц. І. Б. раніш нічого про це не повідомило і не відповіло нам на наше запитання (в жандармській копії написано: «залижаніе»), які доклади потрібні (в копії «поррубні») будуть. Тепер мусимо вилятись тільки з сего приводу. Що-ж до делегата, то Т-во просить тебе бути нашим делегатом. Надіємось, що ти згодишся, як тільки маєш можливість бути в Київі під час конференції. А тому просимо тебе сповістити, як-найскоріш, чи є у тебе можливість остатись в Київі до часу конференції і чи є охота прийняти участь в ній. Як згоджуєшся, то ми зараз же сповістимо Ц. І. Б. про твою згоду і дамо твою адресу. Тоді вже ти поміркуєш з ними про все (вони зараз звернуться до тебе). Як же ти зрічешся, то ми не думаєм посилати иншого делегата, бо і грошей немає і людей немає таких, які би мали можливість їхати до Київа». ¹

¹ Ibidem.

Діставши листа, Чеховський не знизив його відразу, і лист був захоплений жандарми. Провалювався не тільки сам Чеховський, але й автор листа, підписаний: «Дмитро Зау...», як потім виявилось, студент дорпатського університету Дмитро Олексієвич Заушкевич, який і був по наказу з Київ заарештований в Дорпаті.

Із трусів та арештів жандарми виудили ще одне ім'я. У Попова на столі лежала книжка М. Драгоманова: «Шевченко, українофіли й соціалізм». Жандарми забрали її, маючи на оці і її підозрілий заголовок і те, що вона була закордонного видання (у Львові). На книжці стояв підпис: «О. Гермайзе», як власника книжки. Жандарми занотували це ім'я. Тут же в записках Пушкарєвої знайшли жандарми знову це прізвище, при чому було зазначено і адресу Гермайзе. А тим часом арештований на вулиці Іван Микитенко, переляканий прикрою несподіванкою і доведений до сліз, на допиті по ширості оповів, що листи, що він їх діставав на своє ім'я з підкресленим двічі на конверті своїм прізвищем, він, не розпечатуючи, односив до свого близького товариша Гермайзе, який, не пояснюючи йому, для чого це треба, просив його так робити. Отже, писали жандарми, що «въ виду обнаруженной... книги съ надписью «Гермайзе», адреса студента Гермайзе въ перепискѣ Пушкаръ, а также показаній студента Никитенко, было выяснено, что Гермайзе есть студентъ Кіевскаго Университета».¹ Про Гермайзе жандарми взнали трохи заізно. Він уже був попереджений. Гермайзе був обраний делегатом від університетської громади на конференцію. 4-го квітня він вранці мав бути в квартирі Галєвича, щоби піти удвох на конференцію, бо з конспірації місце зборів (квартира Чижевських на Шулявці) було відоме обмеженому числу людей. Обставини на цей раз склались трохи щасливіш, ніж увесь час, бо Гермайзе не попався в поліцейську пастку, що звичайно влаштовувалась після трусів та арештів на потрушеній квартирі. На квартирі в Попова довгий час сиділи схованими поліцаї, і, коли прийшов до Попова молодий хлопець — учень комерційної школи Максим Романенко, його схопили і допитали, але нічого тільки не вдалося їм узнати, хоч Романенко приходив в справі середнь-шкільних українських організацій,² а на квартирі у Галєвича такої варти не знати вже з якої причини не було. Гермайзе взнав від господаря квартирі, що Галєвича арештовано. Не гаючи часу, з усіма потрібними обережностями, повернувся він додому і кардинально почистився. На другий день надій-

¹ Ibidem.

² Романенко дав такі зізнання на допиті: «Пришелъ узнать, гдѣ продаются такъ называемые «рушныкы», т. е. вышитые полотенца, употребляемые, какъ украшеніе. Познакомился съ Поповой (насколько помню) въ театрѣ б. Грамотности. Послѣ этого былъ одинъ разъ, чтобы идти на панихиду по Шевченкѣ. Пошли или нѣтъ не помню. По выходѣ изъ церкви (Софійскаго Собора) послѣ панихиды по Шевченко познакомился со студентомъ Гермайзе. Какъ произошло это не помню. Кажется, что я видѣлъ его нѣсколько разъ на Дѣпрѣ при прогулкахъ на лодкѣ и теперь я узналъ его. Пришелъ къ Поповой 8 апрѣля въ часовъ 3—6 вечера. Засталъ тамъ полицію и былъ арестованъ. У Гермайзе не былъ ни разу».

шла звістка, що арештовано Микитенка, і для Гермайзе стало ясным, що або Микитенко все розповість і тоді арешт неминучий, або, якщо він не говоритиме правди, самому Гермайзе доведеться іти в охранку і рятувати ні в чому невинного товариша. Вночі Гермайзе був арештований. Нічого, розуміється, не знайшли жандарми у нього, але все-ж-таки позабирали рукописи та більш 60 брошур політичного змісту «тенденційного направлення». Охранка тріумфувала. «Такимъ образомъ — писала вона в звідомленні своєму про оці труси та арешти, — отобранная у обысканныхъ лицъ переписка въ достаточной степени свидѣтельствуетъ о противоправительственной дѣятельности и, какъ членовъ Украинской соціалъ-демократической рабочей партіи и что главными руководителями образовавшагося въ Кіевѣ «техническаго» кружка украинской студенческой громады, являются Пушкаръ, Поповъ, Веселовскій, Антонина Котеленець, Гермайзе, Михаилъ Токаревскій, Чеховскій, Лидія Пермякова и невыясненный пока молодой человекъ, вышедшій одновременно съ Пушкаръ съ конференціи украинскаго студенчества 3 сего апрѣля. Остальные лица... являются исполнителями порученій технической группы, которая для своихъ иногороднихъ сношеній, пользовалась конспиративными адресами на имя Лидіи Пермяковой и студента Никитенко, при чемъ на конвертахъ, съ партійною корреспонденціей, адресуемой на этихъ лицъ, не указывалось, кому такую слѣдовало передать, а лишь условно подчеркивалась фамилія адресата двумя чертами».

Масові арешти викликали великий переполох серед української революційної інтелігенції в Київі, з другого боку, на ці арешти звернуло увагу і широке громадянство не тільки саме українське, але й російське. В числі арештованих були люди, що підписували, являючись відповідальними особами, легальні періодичні видання: Галевич підписував «Раду», а С. Веселовскій являвся відповідальною особою за «Літературно-Науковий Вістник». Отже одночасний арешт двох редакторів звертав на себе увагу. Охранка нервово поспішила похвастатись, що арештовано конференцію, і тут же додавалося, що то конференція не студентська безпартійна і у великій мірі національно-культурницька, а партійна конференція українських соціал-демократів. Усюди полетіли в газети телеграми іменно про арешт у Київі соціал-демократичної конференції, а опозиційна київська преса використовувала ситуацію, вказуючи в замітках на масові арешти, особливо на арешти на вулиці, як на непотрібну і недопустиму систему адміністративного терору, підкреслюючи особливо убогі результати трусів. Під тиском газетної опозиції київський губернатор змушений був навіть запитати охранку, щоби вона дала відповідні пояснення з приводу газетних заміток. 16 квітня, мало не через два тижні після арештів охранка послала губернаторові «маловразумительні» пояснення й спростовання: «Представляя при семъ вашему превосходительству — писала охранка — вырѣзки изъ кіевскихъ газетъ «Кіевской Мысли», «Кіевской Почты» и «Послѣднихъ Новостей», имѣю честь доложить, что помѣщенные на... вырѣзкахъ замѣтки не вполне соотвѣтствуютъ дѣйствительности, а именно:

1) Въ № 95 газеты «Кіевская Мысль» помѣщено, что по распоряженію Охраннаго Отдѣленія былъ произведенъ обыскъ въ редакціи гаеты «Рада». Дѣйствительно распоряженія о производствѣ обыска въ редакціи газеты «Рада» дѣлаемо не было, а былъ лишь произведенъ осмотръ рабочаго стола редактора Галевича, арестованнаго въ ночь на 4 сего апрѣля на конференціи «Украинской студенческой громады» в д. № 104 на Борщаговской улицѣ.

2) Въ той же замѣткѣ помѣщено, что Галевичъ арестованъ на своей квартирѣ; это сообщеніе совершенно ложно.

3) Въ томъ же номерѣ въ замѣткѣ, озаглавленной: «Массовые обыски и аресты», сообщалось, что число арестованныхъ дошло уже до 15—20 человекъ. Таковое сообщеніе также не соответствуетъ дѣйствительности, такъ какъ въ ночь на 4 апрѣля было арестовано всего 8 человекъ.

4) Въ № 96 той же газеты помѣщена замѣтка, что по распоряженію Охраннаго Отдѣленія арестована Варвара Кудряшъ. Такового распоряженія отъ Охраннаго Отдѣленія не исходило.

5) Въ той же замѣткѣ было помѣщено, что «безрезультатные» обыски были произведены у Тимошенко, Пуншаръ и Поповой. Обозначеніе этихъ обысковъ «безрезультатными» совершенно не соответствуетъ дѣйствительности.

6) Въ № 657 газеты «Кіевская Почта» помѣщена замѣтка, что по распоряженію Охраннаго Отдѣленія были арестованы Розенфельдъ, курсистки: Пермякова, Романовская и В. Кудряшъ. Распоряженія объ арестѣ означенныхъ лицъ отъ Охраннаго Отдѣленія не исходило.

7) Въ № 658 той же газеты было помѣщено, при обыскѣ у студента О. Гермайзе ничего «компрометирующего» (правописаніе сохранено, какъ въ газетѣ—з призирствомъ підкреслювала охранка газетну помилку) не найдено. Таковое сообщеніе совершенно не соответствуетъ дѣйствительности»¹ і т. д.

В ренті пунктів приводились аналогічні спростовання. Нічого й казати, що ці «спростовання» нічого по суті не спростовували. Те, що репортер чомусь Варвару Пуншар назвав Варварою Кудряш, зовсім не означало, що не було арешту на такій то вулиці курсистки, або писати, що звістка про арешти Галевича у себе на квартирі є «ложна», тоді як ця звістка не точна тільки що до того, де саме Галевича було арештовано, все це означає тільки охрانیницьке і то не дуже удачне крутіїство.

Начальник в своїму допіру наведеному «спростованні» додавав: «Къ сему имѣю честь присовокупить, что опубликованіе въ газетныхъ замѣткахъ о томъ, было ли найдено при обыскахъ что либо компрометирующее, или обыски оказались безрезультатными. является крайне нежелательно, такъ какъ занесенные въ протоколъ обыска свѣдѣнія о результатахъ таковыхъ составляютъ секретную переписку, а во вторыхъ, чины полиціи, отбирая у обыскиваемыхъ переписку согласно ордеровъ для просмотра—есть ли среди нее что либо компрометирующее или имѣющее существенное значеніе для дѣла».²

¹ Арх. К. Охр. Отд., 1911. № 17, т. II.

² Ibidem.

Преса заваджала охранці в її махінаціях, і звідціль жандарми робили висновок, що пресу треба вкоротити. Але діло вже було зроблено, і преса використала всі помилки жандармів, поставивши, так би мовити, всі крапки над і.

Всі арештовані були розміщені по різних київських «участках». Веселовський пробував в Либедському, Галевич—в Лукіянівському, Токаревський—в Старо-Київському, туди-ж на другий день були доставлені Попов і Пушкар, Котеленець—в Бульварному, Гермайзе—в Подільському. З участків нарізно арештованих водили на допити в охранку (Рейтерська вул.), при чому на допитах жандарми (діло вів підполковник Латухін) намагалися ріжними способами викликати арештованих на «щирість» та добитися від них роз'яснень. Так, напр., з Пушкаревою, у якій найдено було реферата про українських шестидесятників, Латухін пробував завести ніби теоретичну розмову про «драгоманівство» з приводу реферата і під час розмови виставляв несподівані питання: «Значить, ви драгоманівці чи соціал-демократи?» Пушкар, як і інші, досить щасливо завірувала на беззвечному допиті.

Незабаром всі арештовані були переведені до Лукіянівської тюрми. Пушкар і Чермякова зайняли одну кімнату в жіночому корпусі, одного тільки Галевича якось відокремили і зразу відіслали в камеру на політичному корпусі, а решту всіх помістили у великій камері в коридорі, де сиділи «уголовні» для того, щоб одбуті потрібний карантин. Не арештованим лишився Кость Чижевський, у якого мала одбутися конференція. Він виїхав на Полтавщину і його вже через кілька місяців заарештовано було в с. Ціпках, Гадяцького пов. на Полтавщині і перевезено до Києва в Лукіянівську тюрму.

Ми вже казали, що харківському делегатові пощастило втікти. Те саме сталося мабуть і з делегатом одеським. Одеські жандарми, маючи наказа від департаменту поліції стежити за українським студентством, пильнуючи, щоб викрити делегата на київську конференцію, ще 2 квітня телеграфували київській охранці: «Проходивший по наблюдению по связи съ одесскимъ студентомъ украинцемъ Владимиромъ Красовскимъ студентъ Всеволодъ Загоруйченко выѣхалъ сегодня кiev. поѣздомъ... сопровожденіи филеровъ. Примите наблюдение, филеровъ верните, результатъ наблюденія сообщите». Але услід за тим з Одеси було телеграфовано: «Студентъ Загоруйченко измѣнилъ маршрутъ, Кіевъ не приѣдетъ».¹ Не знати, чи цей Загоруйченко справді був делегатом на конференцію і чи мав він намір простувати на Київ. В усякому разі, одеський, так само як і харківський, делегат не був арештований.

В результаті в шостому коридорі в карантинній камері № 1 були уміщені—член Ц. І. Б. С. Веселовський, що до того ще мав мандат делегата на конференцію від У. С. Д. Р. П., делегати київського студентства—Гермайзе та Попов, делегат дорпатської громади—Чеховський та делегат московського студентства—Токаревський. Розуміється, що опинив-

¹ Арх. К. Охр. Отд. 1911, № 17, т. II.

шись в тюремній камері, всі ці делегати не бралися до діла. Навпаки, удавали з себе незнайомих людей, говорили попервах з обережності по російському і т. д. Річ у тому, що в камері, крім зазначених осіб, були ще й «сторонні» люди—робітник з криворізьких шахт, що одбував кару за ширення анархістичних відозв серед робітників, та молодий хлопець—рос. есдек, що був заарештований теж за ширення соціал-демократичних відозв на Подолі. Коли остаточно виявилось, що сусіди не являються підсланими агентами, а тільки «товариші по нещастю», з'явилась думка скористатися цими своєрідними обставинами і тут в тюрмі обміркувати ті справи, за-для вирішення яких власне й з'їхалися. Одбулася мабуть єдина в історії революційного руху в Росії справа. «Провалена» конференція дістала змогу одбутися свої наради в умовах, позбавлених будь-якої небезпеки—в тюрмі. Вирішено було, що це буде нарада делегатів, постанови якої можна буде потім ствердити референдумом або якимсь иншим способом. Робота конференції розпочалася. Вже зарані намітився поділ на групи і течії. Більшість була соціал-демократична, але проти неї поставав скептичний і різкий Чеховський, що в приватних розмовах громив марксизм, називав дитячими іграшками всяку роботу на зразок дрібної пропаганди серед робітництва соціалістичних ідей. Чеховський марив про велику організацію мас або скучення якоїсь матеріальної сили, озброєння, утворення військових серед селянства відділів і т. д. На роботу серед студентської інтелігенції в формах ширення ідей він дивився також скептично і призириливо. Отже в його особі вставала нова течія, що мала в цій оригінальній конференції відігравати певну роль. На першому засіданні конференції було обрано головою наймолодшого, і тому—думали—більш безстороннього, учасника її—О. Гермайзе. Першим пунктом стояло: «Оцінка сучасного моменту», докладником мав бути Веселовський. До цього доклада С. Веселовський готувався заздалегідь і, будучи вельми конспіративною людиною, уникав записувати свої думки на папері; тому нетрудно було йому і тут, в умовах повної відірваності від нормального життя, від книжки, газети, справочника, зробити свого доклада, багатого на цифри, спостереження і тактичні висновки. Основна думка доклада про сучасний момент в розвитку українського громадянства зводилася до того, що активна роль, роль організаторів всього руху, одводилася українській молоді. Цифрами, взятими з газет про склад тих, хто підписувався під заявами з приводу боротьби за українські катедри, відомостями про фактичну роботу в українських революційних групах і навіть легальних українських установах, докладчик доводив, що українська молодь, власне, українське студентство веде перед в українському русі, і що головним чином, коли не виключно, серед студентства формуються ідеї революційної боротьби і готується план української політики в соціалістичному дусі. Під ці революційно-політичні прагнення молоді підпорядковується й національно-культурна праця молоді. Продукція фахово освіченої, політично свідомої і революційно настроєної української інтелігенції—ось основна задача в праці сту-

дентських громад. Як треба було сподіватися, Чеховський різко повстав проти таких поглядів. Жовчно, різко і лайливо висміював він соціалістичну прекраснодушність і провадив до того, що основну увагу треба звернути на запровадження справжньої масової і озброєної боротьби в студентську масу, одкидаючи мало не зовсім форми праці підготовчої, проаганду, роботу культурно-освітню, то-що.

Суперечка прийняла дуже гострий і напружений характер, з уст зривались образливі, навіть особисто-образливі вирази її характеристики. Ображені дискусанти вимагали сатисфакції, протестували проти того, що ідейні противники користуються прийомами політичної полеміки, запозиченими з практики «Союза Русскаго Народа» і т. д. Молодий голова не міг дати ладу цим бурхливим зборам і довелося їх кінчити для того, щоб без кінця, в одній замкненій хаті пробуваючи, люди сперечалися на політичні теми, добираючи різних планів для розвитку революції і українського руху.

Чеховський довго не сидів в тюрмі. Його брат, офіцер одного з київських полків, написав начальникові різкого доклада, де оправдував в'язня. «Въ комнатѣ Виктора—писав він—при обыскѣ нашли немного переписки чисто коммерческой съ адресами разныхъ капиталистовъ или ихъ знакомыхъ, а также и письмо изъ Юрьева, въ которомъ студенты предлагаютъ ему быть делегатомъ на конференціи, такъ какъ онъ, Викторъ, живетъ въ Києвѣ, у нихъ же нѣтъ средствъ посылать спеціального делегата. На мой же вопросъ, быль ли Викторъ на засѣданіи конференціи, производившій обыскъ, отвѣтилъ, что нѣтъ. Отсюда по моему выводъ одинъ,—значить Викторъ предложенія не принялъ. Спрашивается, за что же его держать? почему не освободятъ? А еще пугаютъ, что если прямыхъ уликъ не будетъ обнаружено, то сошлютъ по внутреннему убѣжденію».¹ Цей лист з його ясною і різкою аргументацією, а також мабуть і інші впливи вплинули позитивно на підполковника Латухіна. І 12 травня він робить постанову: «принимая во внимание, что въ отношеніи студента... Виктора Чеховскаго въ перепискѣ имѣется лишь одно письмо за подписью: «Дмитро Зауш...» съ предложеніемъ быть делегатомъ на конференціи въ г. Києвѣ отъ Юрьевской украинской громады, что свѣдѣній о томъ, принялъ ли такое предложеніе Чеховскій, не имѣется, что письмо не можетъ служить доказательствомъ принадлежности Чеховскаго къ означенной организаціи функционирующей въ г. Києвѣ, и что о дѣятельности его въ г. Києвѣ никакихъ свѣдѣній перепиской не добыто.—... названнаго Виктора Чеховскаго, содержащагося въ Киевской тюрьмѣ, немедленно освободить изъ подъ стражи».²

Чеховського було визволено, натомісць склад українців-в'язнів поповнився арештованим Костем Чижевським. В'язнів попереводили вже в політичний корпус. Тут продовжувалась розмова на теми «кон-

¹ Арх. К. Охр. Отд. 1911, № 17, т. II.

² Арх. К. Ж. Упр., 1911, № 22.

ференції» й помітилася та лінія, по якій визнано було прямувати в житті громад. Стара організація громад визнана була доцільною. Її існування визнавалось і надалі потрібним. Ще твердіше був означений політичний мінімум, потрібний для вступу в громаду. Демократичність полігічних переконань і визнання прав національних меншостей—це були основні вимоги для одбору потрібного студентства. Багато так само говорилося про потребу планової підготовки в громадах революційної української інтелігенції і людей, твердо вихованих в атмосфері української культури. Отже громади немов би заміняли школу та університети для Українців. В громадах молодь мала набувати національну та революційну виучку. Так само продумувались шляхи, по яким треба йти, щоби завоювати поволі вищу школу для української культури: боротьба за катедри українознавства, термінологічні гуртки (гуртки для збирання народньої термінології), наукові студентські товариства з українознавчим ухилом і т. д.

Займаючись справами, в'язні разом з тим, — дарма, що над головами тяжіла повна невідомість за майбутнє, — з головою пірнули в тюрмне життя і можливості тюрмної роботи. Робітника з шахт, що сидів за анархізм, намагалися зробити есеком, пронагували його з усієї сили, також доводили йому, що український пролетаріят має провадити класову боротьбу в українській національній формі, з хлопцем — російським есеком так само сперечались і виховували його в своїйому дусі. В тюрмі сиділи студенти, що їх вислали в північні губернії за приналежність до студентської Коаліційної Ради, тоді гурт робітників, арештованих за Дніпром на соціал-демократичному зібранні, тоді гурток інтелігентів з селян есерів із Звенигородського повіту, засуджених за вбивство шпика, і багато інших. Все це оживляло монотонне життя тюрми, давало теми для розмов, суперечок. Нав'язані були регулярні зносини з жіночим корпусом. Вікна мужького політичного корпусу, що займав праве крило збудованої покоєм тюрми, вилазили у двір проти вікон жіночих камер. І от установа енергійна сигналізація хусткою під загрозою пострілів тюрмених вартових, що забороняли виглядати у вікна. Пізніше почали обмінюватися листами, заліплюючи клаптики паперу в хлібну м'якину та лишаючи це в умовлених місцях в лазні, куди по черзі водили митися в один і той же день в'язнів з обох корпусів. Крім того студентство багато читало, і з приводу прочитаного велся великі суперечки й дискусії. Багато розмов велося, напр., з приводу Ленінського «Матеріялізму й емпіріокритицизму», що викликав так багато думок. Нарешті, бавилися на всякі лади. Студенти з Коаліційної Ради, напр., організували «Общество разумных и полезных тюремных развлечений», вигадуючи всякі фокуси і реалізуючи їх під час коротких тюрмних прогулок, видавали свою газету на якихось диких обривках обгорткового паперу, що його якось ухитрялись невідомими способами роздобувати. Українські в'язні писали сатиричні вірші «на конкурс», перекладали ліричні поезії Міцкевича, один із в'язнів складав надзвичайно дотепні акафісти, напр., бороді другого товариша, що кумедно одростала

в тюрмі у нього і непокоїла свого власника. У нас заховалася частина тюремної поеми, і для характеристики тюремних настроїв ми її наведемо. Поема мала виспівуватись на мотив: «Зібралися всі бурлаки...»

Ось вона:

Зібралися всі студенти
До їдної хати;
Тут нам любо, тут нам мило
В журбі заспівати.
«Граї, Михайло,¹ на бандуру:
Сумно так сидіти.
Ой, що буде нам нещасним
Охранка чинити.
Ой, панове, шкода, шкода,—
Бандури немає!
Нехай Йосип² безголосий
Пісню заспіває.
А Олесь-правник³ підтриме
Голосом патхенним
І від співів стане страшно
Всім катам скаженим.
Гайдамака безголосий⁴
І правник завзятий
Враз схопилися із місця,
Почали співати:
«Ой, панове, горе, горе
Присно і вовіки,
Од шпиків нема де дітись,
Хоч світ і великий.
У весняну тиху нічку,
Як зорі засяли,

Січ Шулявську⁵ знамениту
Шпики облягали.
І шановні редактори
Органів українських⁶
І не-київські студенти⁷
Сіли в бест російський.
А за ними українське
Молоде лицарство
Без борні пішло нещасне
В сліз і суму царство.
Отаке, панове-браття,
Шпики наробили.
Зараз нам Арон⁸ розкаже,
Як його схопили..
А тим часом пропонуєм
Хором заспівати:
«Смерть і кара недолюдам,
Всім шпикам проклятим!»
«Смерть і кара!» залунало
В шостім коридорі,
І могутнє лунає звуки
В безмежні простори..
Всі співали, тільки Виктор⁹
Лаявся противно
Та Сергій¹⁰ промовив стиха:
«Неконспіративно».

¹ Михайло Токаревський мав хорошого голоса й добре грав на бандуру.

² Йосип Гермайзе.

³ Олександр Попов. Був студентом юридичного факультету, але принципово вживав замість «юрист», «юридичний»—правник, правничий.

Отже на зборах Ради дотепний Мик. Зеров пропонував, коли доручалося Попову писати відозву, фіксувати ту постанову в дактилічному текзаметрі: «Олександр Поповий, товариш-правник відозву напише».

⁴ Гайдамакою звали знову-ж Гермайзе за те, що він ввесь час наспівував марш: «Ми гайдамаки, всі ми однакі».

⁵ Натяк на Борщатівську вулицю на Шулявці, де була арештована нарада.

⁶ Редактор «Ради» В. Галевич та редактор «Літ.-Науков. Вістн.» С. Веселовський.

⁷ М. Токаревський з Москви та А. Котеленець—з Петербургу.

⁸ Арон Шейнін—отой молодий російський есдек, що про нього була мова в тексті. Шейніну було доручено подільським комітетом ширити прокламації і вести агітацію. Молодий і наївний хлопець, він почав агітувати невідомого чоловіка, і всі були переконані, слухаючи його оповіданнів, що він взяв на себе несвідомо героїчну, але невдачну роль загітувати шпика. Це давало привід для товариської іронії над безконечно милим Ароном, якого дуже полюбила вся камера.

⁹ Виктор Чеховський. Він не обмежував себе у виразах і любив різкою лайкою змінювати свої думки.

¹⁰ Сергій Веселовський надзвичайно обережний і конспіративний чоловік. Його конспіративність стала притчею во язицех.

Далі поема обривається. Але і цей початок її яскраво передає настрій в'язнів.

Правда, під іронією та гумористикою заховувалась турбота що до майбутнього. Жандармська влада передала справу прокуророві, але, ознайомившись з матеріялами, прокурор не знайшов даних, щоб можна було вчинити процесу. Отже справа мала бути розв'язана шляхом адміністративним.

В середині липня київський генерал-губернатор, керуючись думками, просив міністра внутрішніх справ вислати «въ отдаленную мѣстность имперіи подъ гласный надзоръ полиціи» — Веселовського, Галевича, Котеленець, Попова, Пушкар, Токаревського, Чижевського, а решту (Гермайзе, Пермякову, Чеховського й Заушкевича) «подчинить... надзору полиціи въ мѣстахъ ихъ жительства». Така кара мотивувалась тим, що «поименованныя лица по свѣдѣніямъ кіевского охраннаго отдѣленія принадлежать къ мѣстной организаціи украинской соціалъ-демократической рабочей партіи. Крімъ того, Веселовскій, Галевичъ, Котеленець, Поповъ, Пушкаръ, Токаревскій и Чижевскій являются главными руководителями образованнагося въ Кіевѣ «техническаго кружка Украинской Студенческой Громады», остальные лица — исполнителями порученій этого кружка».¹

Але в міністерстві внутрішніх справ департамент поліції вирішив інакше долю заарештованих. Найвища кара мала впасти як-раз на Віктора Чеховського, якого влада у Києві була зовсім визволила. Департамент поліції постановив його ізнову арештувати й вислати на три роки в Архангельську губерню. Чижевського, Галевича, Токаревського, Попова, Заушкевича, Котеленець, Пушкар та Пермякову наказано було «подчинить гласному надзору полиціи въ избранныхъ ими самими мѣстахъ жительства, кромѣ столицъ, столичныхъ, юго-западныхъ, Черниговской, Полтавской, Херсонской, Екатеринославской и Харьковской губерній, на три года каждого». Іншими словами кажучи, українську молодь виганяли на три роки з України. Справу Веселовського і Гермайзе велено було припинити й визволити їх з-під арешту.²

«Особое совѣщаніе» при департаменті поліції зробило своє розпорядження ще 2 вересня, але до Києва постанова йшла півтора тижня й допіру в середині вересня ст. ст. 1911 р. стала відома в'язням їхня доля. Чижевському удалося через родину нажати якісь кнопки і йому висилку з України замінили висилкою до батька на Полтавщину. Чеховський, що почував себе зле фізично, так само використовує всі можливості, щоби не їхати в далеку Архангельську губерню. Арештований ізнову, він тільки в грудні 1911 року доби-

¹ Арх. К. ген. губ. 1911, № 52. Дѣло по представленіи Кіевского генераль-губернатора о выселеніи въ отдаленныя мѣста Сергѣя Веселовскаго, Валентина Галевича, Юсифа Гермайзе, Константина Чижевскаго и другихъ въ томъ числѣ 11 лицъ, изболченныхъ въ принадлежности къ мѣстной организаціи украинской соціалъ-демократической партіи.

² Ibidem.

вається, що висилка в Архангельську губерню на три роки замінена була йому висилкою на південь—в Астраханську губерню на 2 роки.

Решта, основне, так би сказати, ядро, рішила триматися гурту і вимудрувати щось таке, щоби лишитися на Україні. Жандармів перехитрили. Жандарми не включили Курської губ. в склад губернь українських, а в'язні прекрасно знали, що частина Курщини—українська, і тому обрали місцем свого осідку на три роки м. Острогозьк на Тихій Сосні, колишній центр полкового острогоського управління на Слобожанщині. Фактично засланці провели на Слобожанщині менше трьох років, бо амністія 1913 року дала їм змогу виволитися раніше.

Наслідком перебування колонії інтелігентних Українців в глухом Острогозькому було між иншим опублікування дуже цінних матеріалів з архіву відомого хлопомана Бор. Ст. Познанського, родина якого мешкала як-раз в Острогозьку. Цікаві матеріали з того архіву разом з поясненнями і статтями Мих. Токаревського появилися на сторінках московської «Украинской Жизни».

На цьому можна було-б і скінчити знайомство з цією конференцією українського студентства в добу між двома революціями. Додати тільки варто, що ця конференція, що провалилась і все-ж-таки відбулася, була останньою всеукраїнською студентською конференцією. Після неї не вдалося аж до самої революції скликати конференції, хоч були сироби і робилися вони весь час, хоч форми організаційного існування українського студентства зміцнялись, і робота по громадах давала блискучі наслідки.

Одною з важливих постанов тюремної конференції була передача функцій Ц. І. Б. київському Інформаційному Бюро. Таким чином зберігається центр організації. І жандарми, будучи певні, що адміністративною карою вони дезорганізують українське студентство, справді нічого не досягли. Робота провадилась з новою силою, і моральний авторитет постанов конференції, юридично не вповні правомочний, був дуже високий і твердий, зважаючи на своєрідне оточення, в яких ухвалювались ті постанови.